

KOVÁCSZ

TARTALOM

Beköszöntő.....	1
Kocsis Tamás: A nemzetek nyomorúsága.....	2
Baranyi Árpád: Etika vagy reálpolitika?.....	13
Kindler József: A harmadik út gazdaságfilozófiája ma.....	21
Clifford Cobb, Ted Halstead, Jonathan Rowe: Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?.....	30

BEKÖSZÖNTŐ

Tisztelettel és barátsággal ajánljuk figyelmébe az *Altern-csoport* első tanulmányfüzetét. Csoportunk Kindler József kezdeményezésére 1996 decemberében jött létre a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszékén. Alapító tagjai: prof. *Kindler József*, *Baranyi Árpád*, *Dabóczi Kálmán* és *Kocsis Tamás*. A csoport alapvető célja és irányultsága – miként erre a névválasztás is utal – elsősorban a gazdasági elmélet és gyakorlat kifejezetten alternatív szempontból történő kritikai vizsgálata. Főként az egyre inkább feledésbe merülő szociális, kulturális és morális értékek meghatározó fontosságára kívánjuk ráirányítani a figyelmet, elsősorban az európai kultúrkör hagyományai és üzenete alapján. Nincsenek illúzióink: a pozitív irányú határozott elmozdulás hosszú időt vehet igénybe, s ebben a folyamatban szeretnénk a *Kovács* szerepét betölteni.

Füzetekben a rendszerszemlélet elvének megfelelően mindig az általánosabb és melyebben fekvő problémáktól haladunk a specifikusabbak felé, s így jelen füzetünk első tanulmánya (Kocsis Tamás munkája) a modern tudomány egyetemes emberi értékeket illető általános megvilágítását adja. Baranyi Árpád tanulmánya az erkölcsi értékek figyelembevételének szükségességéről és lehetőségeiről szól a gazdasági döntéshozatal során. Kindler József előadásának írásbeli rögzítése a hazai viszonyok között is megvalósítható cselekvési lehetőségekkel foglalkozik, rámutatva a „nincs alternatíva” jellegű érvelések álságos jellegére, és vázolja egy új gazdaságpolitikai irányvonal főbb sarokpontjait. Zárásként egy az Egyesült Államokban – és másutt is – jelentős tisztázó vitákat kiváltó, amerikai szerzők által írt tanulmányt adunk közre Kindler József fordításában, amely a GDP/GNP-vel mért gazdasági növekedés mítoszának és dogmájának tarthatatlanságát mutatja meg, vázolva a valóságűbb közelítésmód elveit és metodológiai alapjait. A kérdéskörrel kapcsolatban a hazai nyilvánosság szűkebb körében is termékenynek látszó vita indult *Zágoni Miklós A növekedés ára* című vitaindító írásával (Magyar Hírlap, 1997. október 18.) és az ezt követő hozzászólásokkal.

Megjegyezzük, hogy a hazánkban jelentős figyelmet keltő Kortén-könyv (Tókes társaságok világaluralma) is az *Altern-csoport* vezérkarának gondozásában jelent meg, továbbá az Emberközpontú Fejlesztés Magyarországi Hálózatát is csoportunk alapító tagjai szervezik és irányítják.

Jelen füzet a *Kovács* 1997 decemberében megjelent első számának 1998-as újrainyomása.

Altern-csoport

Amennyiben további füzetekre is igényt tart, valamint sorra kerülő rendezvényeinken részt kíván venni, értesítsen minket:

levélcím: BKE, Környezetgazdaságtan, Altern-csoport
1828 Budapest, Pf. 489.

telefon/fax: 217-9588

e-mail: kocsis@enviro.bke.hu vagy

kindler@enviro.bke.hu

Kocsis Tamás

A nemzetek nyomorúsága

E nyomorúság természetének és okainak vizsgálata*

A tanulmány röviden áttekinti a tudomány, a filozófia és a vallás viszonyát napjainkban, majd bemutatja és elemzi az ide vezető történelmi folyamatot, a tudomány és az igazság viszonyát mindvégig a figyelem középpontjában tartva. Az általános áttekintés után részletesebben is bemutatásra kerül a közgazdaságtudomány és a gazdaság XX. század végi helyzete. Véggökövetzetésként szó esik arról, hogy feltétlenül újból figyelembe kell venni a tudomány zárt világán belül feledésbe merült egyetemes értékeket.

A közgazdaságtudomány berkeiben járatos olvasó bizonyára felkapja a fejét értekezésünk címének olvastán, s mélységes megdöbbenéssel fogadja szent iratának, Adam Smith 1776-ban *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata* címmel megjelent művének illetően kiforgatását. Már maga a szójáték is értetlenségre adhat okot, hiszen „korunk a fogyasztás és az anyagi javak bőségének és bővülésének soha nem látott mértékű kibontakozását hozta magával, és a legjobb úton haladunk az ilyen jellegű emberi igények teljes kielégítése felé”. Ennek ellenére a fenti provokatív cím sem nem tévedés, s nem is rosszízű tréfa. Félreérthetetlenül ki kell mondjuk: a jelenleg követett társadalmi-gazdasági irányvonal, illetve az ennek követését szükségessé tevő célok nyilegyenesen az emberiség teljes lelki-szellemi elnyomorodására és a földi bioszféra eltartóképességének összeomlására vezetnek. Ahhoz azonban, hogy ezt beláthassuk, felismerjük a kiút lehetőségét, mélyrehatóan meg kell vizsgálnunk jelenlegi eltévelyedésünk okait, mégpedig először magának a tudomány világának elemzésével, hogy aztán ennek fényében napjaink gazdasági-közgazdasági helyzetét is alaposabban szemügyre vessük.

Vallás, filozófia és tudomány viszonyának statikus bemutatása

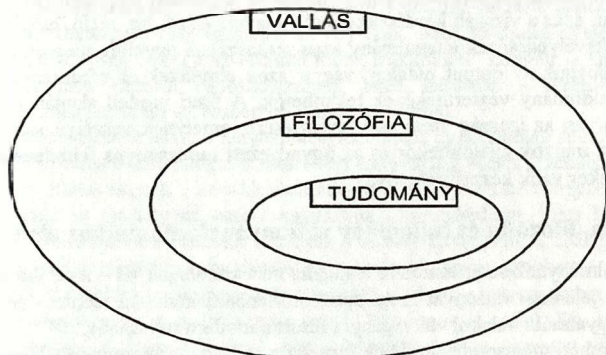
Problémánk megragadásában első lépésként vizsgáljuk meg a vallás, a filozófia és a tudomány – mint kulcsfontosságú tudatformák – napjainkban létező mozgásterét, hogy választ kaphassunk a következő fő kérdésre: az emberiség sorskérdéseinek megoldásában az egyes szféráktól milyen szintű (igazságtartalmú) válaszokat kaphatunk?

A különféle tudatformákat alaposabban szemügyre véve megragadható az a domináns jellemző (attitűd), amellyel a szubjektum (megfigyelő) a külvilág jelenségeihez mint objektumokhoz viszonyul. Ez az attitűd a vallásos tudatforma esetén a hit, amely megköveteli a hívőtől a kinyilatkoztatásnak megfelelő világnézeti hozzáállást, minden további „okoskodás” nélkül. A filozófia szubsztanciájává a ráció vált, amellyel a világ megértésére vonatkozó hittételeket kísérlete meg racionális sémákba rendezni, míg a tudomány központi fogalma az empiria, amelyet az állítólagos tényekkel való szembenézés jegyében tűzött a zászlajára (Magyar Beck [1996], 3. old.).

Ha most az egyes tudatformák által vizsgált területek kiterjedési nagyságát helyezzük figyelmünk középpontjába, hozzávetőleges képet kapunk arról, hogy az egyes szférák milyen igénnyel közelítenek a valósághoz. A legtágabb és legegységesebb résznek a vallás tekinthető, hiszen racionális filozófiai elmélekdedések csak a hittételek egy bi-

* Őszinte köszönetemet fejezem ki a BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék kollektívájának a tanulmány elkészítését lehetővé tevő nyílt és baráti légkörért, melynek megteremtése elsősorban dr. Kerekes Sándor tanszékvezető professzoromnak köszönhető. A tanulmány a VALÓSÁG 1997/6. számában megjelent cikk ábrával bővített változata.

zonyos részére építhetők. De amint a filozófiai kérdések a vallásos univerzumnak csak kisebb részét képesek lefedni, úgy hasonló viszonyt találhatunk a filozófia és a tudomány eszközeivel vizsgálható területek között is, hiszen logikai úton felkínált filozófiai tételeknek csupán csak egy szűkebb halmaza igazolható vagy cáfolható empirikus tényekkel (Magyari Beck [1996], 4–5. old.). Amennyiben a fenti gondolatmenetet grafikusan is meg kívánjuk jeleníteni, úgy az alábbi ábra szerinti elrendezést kapjuk:

Hogy a továbbiakat pontosan értsük – némileg *Magyari Beck*kel is polemizálva –, rendkívül fontos rögzítenünk egy lényeges diszinkciót a vallásokkal kapcsolatban: amit tanulmányunkban valláson, illetve az ehhez kapcsolódó tudatformán értünk, annak semmi köze a napjainkban tapasztalható, a különféle szekták burjánzásában is tetten érhető isteniparhoz, amelyre mellelleg ugyanúgy érvényesek a piac törvényei, mint bármely más árura és szolgáltatásra.

Elemzésünk e pontján fel kell tennünk a kérdést: mi is a tudomány értéke az emberiség számára? Nem követünk el nagy hibát, ha *Max Weber* *A tudomány mint hivatás* című, 1917-ben elhangzott előadására hivatkozunk, az ebben megjelenő álláspont ugyanis napjaink felfogására is igen jellemző: „Először is tisztázzuk, voltaképpen mit jelent gyakorlatilag ez az intellektualisztikus racionalizálás, amely a tudomány és a tudományos irányú technika révén történik. Azt jelenti-e például, hogy mi ma ... jobban ismerjük a saját életfeltételeinket, mint egy indián vagy egy hottentotta? Aligha. Annak, aki a villamoson utazik, hacsak nem a fizika speciális ágát műveli, sejtelve sincs arról, hogyan indul el a villamos. Nincs is szüksége rá. ... A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás tehát nem jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudását vagy az abban való hitet, hogy ha akarjuk, bármikor megismerhetjük ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, ellenkezőleg, számításal uralmunk alá hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól. Nem kell többé vadember módjára, akinek a számára léteztek titokzatos hatalmak, mágikus eszközökhöz nyúlni, hogy uralmunk alá gyűrjük vagy kiengeszteljük a szellemeket. Technikai eszközökkel és számításal érzük ezt el.” (Weber [1995], 22–23. old.)

Ezzel a meglehetősen általánosnak tekinthető felfogással kapcsolatban két dologt érdemes már itt kiemelni: (1) A filozófia úgynevezett racionalitása a tudomány számára is kiemelkedő érték az empiria mellett. (2) A vallásos hit felszámolása, illetve az erre való ráutaltság kényszerének megszüntetése a tudomány egyik nyíltan deklarált célja. Maga Weber sem hagy kételeyeket a tudomány és a vallás ilyenén viszonyával kapcsolatban:

szerinte – és a közvélekedés szerint is – a pozitívan vallásos ember döntő ismérve az „*intellektus feláldozásának*” virtuóz teljesítménye, amely miatt „*feloldhatatlan feszültség van a tudomány és a vallásos üdvösség érdekszférája között*” (Weber [1995], 49. old.).

A három tudatforma napjainkbeli viszonyát elemző gondolatsor végén levonhatjuk a következtetést: a filozófia és a tudomány kart karba öltve küzd a vallásos szférával szemben.¹ Ha a kutatási területek fenti természetes egymásba ágyazottságát tekintjük az input oldalon, azaz a vizsgált kérdésekkel kapcsolatban (lásd: hit, ráció, empiria), akkor a tudomány eltévelyedésének a tanulmány ezen szakaszában egyelőre még csak a lehetőségét konstatálhatjuk az output oldalon, vagyis azon elméletek és eredmények területén, amelyek a tudomány végeredményének tekinthetők. A fenti modell alapján tehát minden feltétel adva van az igazság szem elől tévesztésére, amelynek veszélye leginkább bizonyos kutatási irányok kijelölésekor és az úgynevezett tudományos felfedezések gyakorlatba ültetésekor válik kézzelfoghatóvá.

Vallás, filozófia és tudomány viszonyának dinamikus elemzése

Tanulmányunk semmitmondó lenne, ha nem vázolnánk fel – legalább röviden – a tudatformák jelenlegi viszonyát megalapozó történelmi utat. Az elemzés során tovább erősödhet a gyanúnk: valahol vakvágányra futott a modern tudomány.

Az emberi megismerés legősibb formája a vallásos világszemlélet. Vizsgálódásunkat is érdemes itt kezdeni, azaz feltárni az emberiség Istenhez fűződő viszonyának alapeseit. Molnár Tamás nyomán ez a következőképpen tehető meg:

- A. Isten (vagy az istenek) alig játszanak szerepet az ember és a világegyetem életében, mindkettőtől távol vannak. Isten gyakorlatilag elérhetetlen.
- B. Isten nemhogy nem áll távol az embertől, hanem még csak nem is különbözik tőle. Ezt immanenzizmusnak vagy a bennünk lakó Isten álláspontjának is nevezhetjük.
- C. Isten nem távoli, de nem is egyenlő az emberrel, hanem transzcendens és személyes. Ebből következik az ilyen istenfelfogás antropomorf jellege.

(Molnár [1996], 30. old.)

Napjaink gyanútlan olvasója nem sok különbséget fedezhet fel az egyes álláspontok között, hiszen valamilyen formában mindegyik elismeri Isten létét, noha a tudomány már rég bebizonyította ennek ellenkezőjét. Valójában azonban kardinális jelentősége van az ember által „választott” istenképnek a következmények szempontjából, s ha ennek tisztázása elmaradna, nem is érthetnénk meg a jelenlegi helyzetre vezető utat. Az istenkérdés ugyanis semmilyen körülmények között sem kerülhet meg: „...minden olyan törekvés ellenére, amely az istenkérdést illegitimnek kívánta nyilvánítani, maga a kérdés (...) a nyugati és a nem nyugati gondolkodás történetének mind a mai napig meghatározó mozzanata maradt – annak ellenére, hogy számos alkalommal tették közhírré örökösének a nevét: a tudományos magyarázatét, az atavisztikus félelmeiktől megszabadított emberiségét, az ellentétek nélküli társadalomét, avagy mindezek együttesét. Filozófiai művek már egyszerű és figyelmes olvasása is meggyőzhet bennünket mindezek érvénytelenségéről: az istenkérdés még akkor is az emberi gondolkodás része marad, amikor helyét paradox módon az Isten haláláról szóló tanítások veszik át.” (Molnár [1996], 28–29. old.) Tehát a problémák gyökerét kereső kutató rengeteg zsákutcát elkerülhet tevé-

¹ Nem volt ez mindig így. Gondoljunk csak például az Aquinói Szent Tamás, Duns Scotus és William Ockham nevével fémjelzett középkori skolasztikára, amelyben a filozófiai racionalitás a hitgazságok megalapozására irányult.

kenysége folyamán, ha bátran vállalja akár olyan „tudománytalan” kérdések napirendre tűzését is, mint amilyen például az istenkérdés.

A megkezdett gondolatmenetet folytatva, a három különböző istenfelfogás történelmi viszonyáról megállapítható, hogy ezek az idők folyamán mindig elevenek voltak, gyakran egymással is harcban állva. Ha a különböző hit-, illetve filozófiai rendszereket az archaikus mítoszoktól kezdve *Spinoza*, *Kant* és *Hegel* filozófiáján keresztül a jelenig végigtekintjük, megfigyelhetjük, hogy az antropomorf jellegét vesztett istenalak (C) igen gyorsan elérhetetlenné (A) vagy immanenssé (B) válik. Isten alakjának ilyenén elkenésére az emberi találekonyosság eddig a következő főbb „trükkökkel” szolgált: a teremtés aktuának megtagadása Istentől (gnoszticizmus), Isten feloldása a teremtett világban (panteizmus), Isten feloldása az emberben (antropoteizmus).

Ezen elképzelések talajára helyezkedve az embert gyakorlatilag semmi sem korlátozza. Az elérhetetlen Isten felfogás a cselekvési lehetőségek széles arzenálját kínálja, beleértve akár a „hamis istenek”, az arkhonok elleni harcot is. Ez a tevékenység aztán lehetővé teszi, hogy az egylényegű ember egyesüljön a felszabadított, igazi Istennel. Isten panteisztikus felfogásából a felületes szemlélő a kicsiny rovaroktól a csillagokig terjedő természet mélységes tiszteletét és alázatát olvashatja ki, amint azonban a panteisztikus Istenben hívó körültekint a világban, könnyen arra a következtetésre juthat, hogy mivel egyedül az emberben van meg az összes egyéb létezőre való reflektálás képessége, az ember még Istennél is magasabb rendű, hiszen feloldottuk Őt a teremtett világban. Ha a technikai fejlődés segítségével egykori feljebbvalóját, a természetet a szolgájává teszi, és az már nem képes őt kellő alázatra tanítani, akkor az ember végképp a leghatalmasabbnak látszhat. Végül az antropoteisztikus istenfelfogás, amely minden korábbinál nyíltabban hangoztatja a megistenülést, az individuum tapasztalatának abszolút egyedülálló mivoltát sugallja, ezzel minden gondolatot, érzelmet és lelkes célt legitimálva. Az egyén, a társadalom, vagy akár az egész emberiség is istenként funkcionálhat, s így minden akarat vagy cselekvés az abszolút igazság dicsfényében tetszeleghet, mígnem újabb, a már elértnél is magasabb csúcscok meghódítása napirendre nem kerül (Molnár [1996], 103–104. old.).

Ami a C típusú, antropomorf istenképet illeti, az napjainkban leginkább a judaizmusban és az iszlámban, különösen nagy hangsúllyal pedig a megtestesült – a személyességet ezáltal is kiemelő – Jézus Krisztus alakjára épülő kereszténységben érhető tetten. Ez az antropomorf és megtestesült Isten szigorú korlátokat jelent az ember számára. Transzcendenciája nem megközelíthetelenség, hanem olyan, a maga teljességében el nem gondolható és meg nem ismerhető valóság, amely folytonos és szilárd alap a dolgok és az események viszonyításában. Isten személyessége pedig megteremtí a párbeszéd lehetőségét, amelyben az ember „*köteless időről időre beszámolni önmagáról s a teremtett világot őrző munkájáról*” (Molnár [1996], 105. old.). Mindez, persze, botránny a filozófusok és általában a teremtettségnél többre vágyó ember számára. A történelmi tapasztalat tehát azt mutatja, hogy ha Istent elvetjük, akkor csak az önmagát istenítő ember nyomulhat a helyére, s ez afféle álistenhit (A vagy B) formájában fejeződik ki.

Mint említettem, a különféle istenfelfogások történelmileg többnyire egymással párhuzamosan fordultak elő, ez azonban nem jelenti azt, hogy egy-egy korszakon belül ne lehetne uralkodó tendenciákat felfedezni.² Megállapítható, hogy a transzcendens és

² Tanulmányunkban a továbbiakban már csak az euroatlanti régióban egykor domináns kereszténységgel foglalkozunk. Ez nem nagyon csökkenti elemzésünk értékét, hiszen ennek az iparilag fejlett régióknak társadalmi-gazdasági berendezkedése szolgál iránymutatásként a világ többi része számára is. Az utóbbi évtizedekben egyes ázsiai országokban tapasztalható gazdasági fellendülés csak látszólag kivétel, ugyanis az úgynevezett keleti vallások és filozófiák eleve a B típusú istenkép talaján állnak (gyakran

személyes istenképre építkező kereszténység³ az állandó támadásokkal, kísértésekkel szemben is domináns tudott maradni, de a XVII. és XVIII. századi úgynevezett felvilágosodás döntő változást hozott. Ennek tipikus definícióját Kant alkotta meg: „*A felvilágosodás az ember kilábalása a maga okozta kiskorúságból. A kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék.*” A folyamatot jól jellemzi még a hagyománytól és telintélytől való elfordulás, a szabadság nagybecsülése, valamint a kérdések ésszerű megoldására való hajlam pozitív értékelése (SH atlasz [1993], 103. old.).

Az új filozófiai főáramlat kulcsszava az idealizmus. Lényege erősen sarkítottan azt jelenti, hogy az elmén, illetve annak gondolatain, érzésein kívül semmi valóságos nem létezhet vagy nem ragadható meg valóságosként. A világon tehát nincs más, csak elmék és ideák (Russell [1996], 22–23. old.). Szubjektum és objektum között megszűnik minden különbség, s immár adottak a feltételek a misztikus Eggyel való egyesülésre, amelyet akár Istennek is nevezhetünk. A történelem ezen totális egyesülés felé halad, amelynek végpontjában megvalósul a totális tudás, s az ember a teljes igazság birtokába jut. A történelemnek ekkor vége szakad, a filozófia pedig felszámolja önmagát.

Ennek megfelelően számos filozófus korszakokra osztotta a történelmet, amely feltartóztatatlanul halad az ember megistenülése felé (historizmus). Például *Comte* szerint az emberiség történelme a teológiai és a metafizikai fázisokon keresztül torkollik a tudományos korszakba, ahol megvalósul az eszményi, összetartó társadalom. Ennek kulcsa a „pozitív ismeret”, az uralkodó egyetemes vallás élen pedig „pozitív papok” vagy szociológusok állnak, akik az egyetemes és általános igazságok birtokában vannak (Molnár [1996], 257. old.; SH atlasz, 165. old.). *Megszületett* tehát a pozitívizmus eszméje, amely az objektivitást az értékmentességgel egyenlővé téve próbál megoldani minden társadalmi problémát. Maga Hegel pedig – a fenti idealista és historizáló szellemi áramlat talán legnevesebb és legnagyobb hatású képviselője – 1807-ben istenné vált, amint azt *Voegelin* Hegel *Fenomenológiájának* szigorú szövegelemzése alapján megállapította (Voegelin [1971], 347. old.; idézi Molnár [1996], 188. old.).

E fejlemények rövid áttekintése után feltételezésünk további érvekkel gazdagodott: a tudomány (és a filozófia) végzetes eltévelyedésének lehetünk szemtanúi, amely az emberi önhittség elképesztő mértékű eluralkodásának köszönhető. Mindezzel pedig elérkeztünk az igazságtól való megfosztottság döntő mozzanatainak végső megragadásához.

A bűn eltörlése és a valóság leváltása

Ahhoz, hogy egy adott tudatforma és az emberi létigazság viszonyát jellemezhessük, érdemes körülmáni a bűn tényéhez való igazodását. Vizsgáljuk meg tehát *Hamvas* Béla segítségével, hogy milyen szerepet töltenek be ezzel kapcsolatban a tudományok!

Ha az emberi létezés válságait kutatjuk a történelemben, minden válságot egy régebbire vezethetünk vissza, s az eseménysor egyszer csak elvész egy sötét pontban, valahol a történelem kezdete előtt. A személyes és transzcendens istenképen nyugvó vallásos tudatforma számára nem ismeretlen e jelenség: eredendő bűn a neve. Persze, megragadható ez a tény szűkebb tudati szinten is (filozófia, tudomány), ugyanis itt valamiféle ember által elkövetett rontásról/romlásról van szó a létezésben, azaz mindez ontológiai eseményként is felfogható. „*A történelmi ember létezésének tisztázása és megértése szempontjából semminek sincs döntőbb jelentősége, mint a belátásnak, hogy önmagában a bűnről való tudatot ébren tartsa. Ez az emberi egzisztencia valódiságának elemi feltéte-*

nem is beszélnek Istenről), sőt, e felfogások valószínűleg nagy hatással vannak a Nyugaton bekövetkezett eseményekre is.

³ Problémánk megvilágításához nem szükséges a régió Krisztus előtti vallástörténetével foglalkozni.

le. Gondolkozás csak akkor lehet hiteles, ha a büntudatot számon tartja.” (Hamvas [1994], 161–162. old.)

Ebben az összefüggésben már világossá válik, miért a kereszténységgel szembeni folytonos támadás, illetve az alapigazságok átformálásán szorgoskodó önjelölt proféták sokasága! „Az egész újkor a bűn tényének szándékos letagadására épült fel, ez nyilatkozik meg abban a mesterségesen táplált morális és egzisztenciális indifferenciában, amely megteremtette a tudományt, a személytelenség apoteózisát.” (Hamvas [1994], 162. old.) A lélektan analizálja a büntudatot, hiszen az a feladata, hogy száműzze a rossz lelkiismeretet, a szorongást és a gondot. De a bűn ettől még nem tűnt el! A pszichológia megtanítja a rejtőzést technikáit. Az ember nem ismeri fel létezésének mélyebb értelmét, sőt, hátat fordít a valóságnak, s elkeni a lét nehézségeire vonatkozó tudatát. A bűn tényét relativizáljuk, biologizáljuk, szociologizáljuk, pszichologizáljuk, moralizáljuk, egzisztencializáljuk. Ennek eredményeként kicsapongó vallást, stupid tudományt és gonosztevő politikát kapunk (Hamvas [1994], 163–164. old.). Igaza van Webernek: ha akarjuk, akkor a tudomány mindent megmagyaráz. Homoszexualitás, tolvajlás – genetikai hiba, kulturális másság stb. De lassan már magyarázatokra sincs szükségünk. Nem is tudunk róla, hogy bármit is meg kellene magyarázni: a bűn eltöröltetett.

A tudomány ezzel Tudománnyá vált. Immár ez a modern ember új, kvázivallása. Ennek legfőbb mágusa maga a Tudós: „Ő közvetíti a Tudomány szentélyéből érkező ki-nyilatkoztatásokat. Megföllebbezhetetlenül, legalábbis a másik Tudós cáfolatáig. Hogy a Gazdaságkor⁴ scientizmusa mennyire valláspótlékként működik, mutatja a nyelv vele (is) kapcsolatos varázsigésedése: a tudomány megállapította, amerikai tudósok vizsgálata szerint, a NASA kutatói kiderítették, a Nature-ben megjelent cikk igazolja stb.” (Czakó [1996], 78. old.)

A másik döntő mozzanat – Czakó Gábor szöfordulatával élve – a valóság leváltása. Az ember a kezdetektől fogva alkotott mesterséges tárgyakat, de e tevékenység arányai csak az ipari forradalom kirobbanása óta változtak meg drámaian. Teremtett helyett immár termelt világ vesz körül bennünket. „A Tudománynak köszönjük a tömegtájékoztatás elképesztő fejlődését is. Hogy a média átvehette a valóság leváltásának napi gondját. Hogy éjjel-nappal, otthon és útközben képes elárasztani bennünket a termelt világ jelenségeivel. S lám, az utóbbi évtizedek mind gyorsuló áramában egyre inkább csak az létezik, ami mediatisálható, úgy létezik, ahogy a médianak kívánatos.” (Czakó [1995], 24–25. old.)

Íme, az idealizmus elvont eszméjének tudományos-technikai megvalósítása! Ha a valóság-igazság kellemetlen, akkor nem is létezik. A szubjektum tudatának mesterséges kiterjesztése a valóságra további népszerű technikákkal is elérhető: az alkohollal és a kábítószerrel. Mindez azonban semmiképpen sem nevezhető megismerési módnak. „Hamis ismeretben végződnek, illúzióban, önáltatásban, a valóság természetével ellen-tesés észlelésekben – s nem vezetnek pozitív cselekvéshez.” (Molnár [1996], 113. old.)

Rögzíthetjük tehát a modern tudomány eltévelyedésének tényét.⁵ Immár nem a valósággal való szembenézés és az emberi lét segítése a cél, hanem egy mesterséges, idealista világ létrehozása, amelyben az ember továbbra is istennek képzelheti magát.

⁴ Czakó Gábor nyelvi leleménye, amellyel korunk gazdaságközpontú berendezkedésére utal.

⁵ Mindez, persze, nemcsak a társadalomtudományokra vonatkozik. Legyen elég bizonyos természettudományos körök hozzáállására utalni a Földünk egyre fokozódó ökológiai válságára mutató jelzésekkel kapcsolatban. Mindig akad valaki, aki tudományosan megmagyarázza: minden a legnagyobb rendben. (Erre Magyar Beck István is felhívja a figyelmet idézett cikkének a 12. oldalán.)

A közgazdaságtan és a nemzetek nyomorúsága

Elemzésünk záróakkordjaként az úgynevezett tudományok közül alaposabb vizsgálatnak kell alávetnünk szűkebb szakterületünket, a közgazdaságtant. Miként illeszkednek az itt tapasztalható jelenségek a fentebb felvázolt történeti ívbe, s mindezek mennyiben hagyják szemünk előtt lebegni az emberi léttel kapcsolatos alapigazságokat?

Amint már a bevezetőben említettük, a közgazdászok különös előszeretettel hivatkoznak Adam *Smith* XVIII. századi tudományos teljesítményére, mint elméleti rendszerük első módszeres megalapozójára. Anélkül, hogy *Smith*-t a tévedhetetlenség színében kívánánk feltüntetni, feltétlenül meg kell jegyezni, hogy az általa feltárt empirikus összefüggések segítségével – amelyeket az egyes nemzetek anyagi gazdagsága és gazdasági gyakorlata között mutatott ki – számos veszélyre is felhívta az egyébként üdvösnök tekintett szabadpiac⁶ működésével kapcsolatban a figyelmet. Ezek közül csak címszavakban felsorolva a következőket érdemes megemlíteni: az erősödő specializáció nyomán a munkások szellemi kiüresedése, a munkamorál ebből fakadó általános csökkenése, a takarékos életmód fogyasztás-dominanciájává válása, az irreálisan magas vagy alacsony szintű árrögzítés lehetőségének kialakulása a piac elszemélytelenedésével, a gazdag és nem dolgozó társadalmi réteg bővülése, kormányzati segítséggel életben tartott monopóliumok és különleges privilégiumok elterjedése, a növekvő vállalati méretek miatt a tulajdonosi és menedzsmentfunkció szétválása (*Wilson* [1989] alapján idézi *Bassiry-Jones* [1993], 623. old.). *Bassiry* és *Jones* a cikkében megvizsgálja, hogy mennyiben igazolódtak a *smithi* aggodalmak az Egyesült Államok mai gazdasági gyakorlatában, s arra a következtetésre jut, hogy szinte teljes mértékben.⁷

Hasonlóan járt *David Ricardo* (szintén illusztris közgazdász személyiség) XIX. század elején kidolgozott, a szabad kereskedelem előnyeit bemutató elmélete is.⁸ Annak ugyanis, hogy ez két ország lakóinak számára hasznot jelentsen, a következő feltételei vannak: (1) a tőke nem lépheti át az országhatárokat a magasabb munkabér-színvonalú országból az alacsonyabba áramolva; (2) kiegyensúlyozott kereskedelem a két fél között; (3) teljes foglalkoztatottság a részt vevő országokban. Ezen feltételek, persze, távolról sem teljesülnek a gyakorlatban, így aztán a szabad kereskedelem erőltetése csupáncsak egy szűk réteg számára hajt hasznot. Úgy látszik, a közgazdaságtan „alapító atyái” még

⁶ *Smith* szerint az emberek viselkedése önző alaptermészetüknél fogva determinált, s ha szabadon követik e magatartást, társadalmi szinten automatikusan rend alakul ki, a lakosság lehető legnagyobb anyagi jóléte mellett (a láthatatlan kéz doktrínája). Az állam alapvető feladata e rendszerben, hogy a fenti szabad „önérdekkövetés” jogi és intézményi feltételeit megteremtse (éjjeliórállam).

⁷ És akkor nem is szoltunk azokról a problémákról, amelyekről *Adam Smith* még csak nem is álmodhatott, mint például a tőke globalizálódása transznacionális vállalatok és spekulatív pénzmozgások képeiben. Ugyanakkor fel kell hívní a figyelmet arra is, hogy *Smith* a korábban még bűnnek tartott mohóságot és önzést – nem kis részben az akkori felvilágosodás hatására – immár mint a legtermészetesebb emberi tulajdonságokat mutatja be, s ez óriási lépés a bűn eltörlése felé. Ezzel, persze, nem azt állítom, hogy a bűnre való hajlam ne volna általános emberi probléma, hanem csak a dolgok nevének nevezésében beállott változásra kívánok rámutatni.

⁸ Az elmélet szerint két országnak még akkor is érdemes egymással kereskednie, ha az abszolút termelékenységű előnyök az egyik félnél koncentrálnak, azaz az egyik ország minden szóban forgó árut hatékonyabban (olcsóbban) állít elő, mint a másik. Ekkor mindkét országnak azon áru termelésére (és exportjára) célszerű összpontosítania, amelyik esetében nagyobb a relatív előnye a másik országhoz képest (komparatív előnyök elmélete), ily módon mindkét ország lakosai nagyobb anyagi jólétet érhetnek el, mint a specializálódás és a kölcsönös kereskedelem nélkül.

látták a fától az erdőt, azaz hogy alapvetően a gazdaság van az emberért, nem pedig fordítva.⁹ A mai helyzetet azonban Korten professzor szavaival élve Adam Smith és David Ricardo elárulásaként jellemezhetjük (Korten [1996], 85–93. old.), s ez a közgazdaságtan eltévelyedésére utal bizonyos partikuláris érdekek kiszolgálásában.

Most pedig nézzük a következő evidenciaként kezelt állításokat, ezek igazságtartalmanak megítélését egyelőre az olvasóra bízom.

- Az embereket önérdükük vezérli, amelynek elsődleges kifejeződése a pénzügyi előnyök keresése.
- Társadalmi szempontból az a magatartás a legelőnyösebb, amely a legnagyobb hasznot hozza az egyének vagy a vállalatnak.
- A verseny mint magatartásforma racionálisabbnak tekinthető mind az egyén, mind a vállalat szempontjából, mint az együttműködés, következésképpen a társadalmakat a verseny motívuma alapján kell léteíteni.
- Az emberi fejlődés legjobban a társadalom tagjai által elfogyasztott javak értékének növekedésével mérhető; s a fogyasztás mind magasabb szintje vezet a társadalom jólétére azzal, hogy nagyobb gazdasági eredmények elérésére serkent.

(Korten [1996], 81. old.)

A fenti tételek a pozitívista módszertani alapokon nyugvó (Friedman [1986]) neoklasszikus közgazdaságtan nyílt előfeltevései, s e gazdasági felfogás korunkban egyeduralgokodnak tekinthető. Ezzel szemben viszont érdemes ismét felidézni néhány, a hatvanas évek elején megfogalmazott Hamvas-gondolatot, amelyek érdekes módon az állítólagos rendszerváltás óta sem lettek népszerűbbek. Ezek szerint az aranykor olyan kor, amelyben az ember személyként létezik, s nem egyénként vegetál. Ebben a rendszerben a gazdaság protektorális jellegű: *„Védelmembe veszek mindenkit, aki nálam gyengébb, és védelme alá helyezem magam mindazoknak, akik nálam erősebbek. A léteért való küzdelem gondolata ismeretlen. A dolog (értsd: anyagi javak – K.T.) feltétlenül valakié, éspedig azé, aki azt oadaadja. Ez a tulajdon fogalma. A helyes tulajdon-gondolat nem az igazságos elosztáson, hanem a természet bőségéből következő nagylelkűségen nyugszik. Az ember uralma a dolgokon.”* (Hamvas [1994], 191. old.)

Aranykor helyett, persze, a dolgok uralma alapján is berendezhető egy társadalom. Ennek tünetei a következő három fokozatban ragadhatók meg:

1. közönséges útonállás és rablás: leütni, elvenni;
2. szövetezni, bizonyos külső látszatok fenntartásával az embert beugratni, nyereszkeskedni;
3. szervezeten, állami apparátussal, a törvény nevében karhatalmúlag kifosztani

(Hamvas [1994], 192. old.)

⁹ Újabbán már maga Soros György is hajlamos elismerni a gazdasági rendszeren kívüli vezérlő értékek nélkülözhetetlenségét, amelyeknek a meglétére a közgazdaság-tudomány megalapozásakor erősen építettek. Mindezen értékek a tradícióban, a vallásban és a kultúrában gyökereznek. A modern marketing-és reklámtevékenység azonban nem egyszerűen csak válaszol az emberek igényeire, hanem fenti értékeknek a befolyásolására is törekszik, s ezzel minden jelenséget és tevékenységet egydimenziós skálán igyekszik mérni. Ez az univerzális sikerkritérium pedig ízig-veéig piaci kategória: a pénz, és a pénzben kifejezhető siker (Soros [1997], 17. old.). A cikk, persze, továbbra is relativizmustól terhes, de felismeri, hogy az eszményi nyílt társadalom az ember esendőségének felismerésében gyökerezik. Ha érzékeljük a különböző istenhitekkel kapcsolatos finom különbségeket, könnyen rájöhetünk, hogy a C típusú istenkép alapján álló hit – noha fenntartja magának a végső igazságra vonatkozó tudás jogát – az ember tévedhetőségét, azaz nem istenséget állítja, vagyis gyakorlatilag közös platformon áll Soros új elképzelésével. (A Soros-cikk magyar változata sajnálatos módon nem tartalmaz néhány fontos megállapítást a vallásokkal és a hagyománnyal kapcsolatban, amelyekre az amerikai változat kitér!)

Az egyes szintek között egyértelmű különbség tehető az „erkölcsi” tartalom szempontjából. Eszerint az első változat akár még korrekt magatartásnak is tekinthető: itt legalább a szándék teljesen nyilvánvaló. A második fokozat már jóval ravaszabb: az ember üzleti fogásokkal való folyamatos szipolyozása, mesterséges igények gerjesztése a legkülönbözőbb, az ember számára egyre megkerülhetetlenebb marketingtechnikákkal, majd még el is hitjük vele, hogy mindez a javát szolgálja. Állami szinten elvileg még meg lehetne fékezni mindezen jelenségeket, de miért tennék, ha itt is a dolog az úr? Rablás a közösség nevében – ez az erkölcstelenség csúcsa. Hamvasnak a hatvanas évek Magyarországon még lehetett némi illúziója a demokratikus kapitalizmussal kapcsolatban, nekünk már kevésbé: „*Egy politikai demokráciában ugyanis minden polgár egy szavazattal rendelkezik. A piacon viszont egy dollár jelent egy szavazatot és mindenki annyi szavazattal bír, ahány dollárja van. Ha nincs dollár, nincs szavazat.*” (Korten [1996], 76–77. old.)

A globális tőkés társaságok az állami apparátussal összefonódva, illetve államközi intézmények képében egyre korlátlanabb és személytelenebb hatalommal rendelkeznek az emberek feje fölött. A rablás hagyományos, útonálló formája is mind elviselhetlenebb méreteket ölt. Megvalósul tehát a dolgok rémuralma és a tőkés társaságok világuralma, s ha akarjuk, mindezekre akár tudományos magyarázatot is kaphatunk.

Persze, nem köszöntött még be mindenütt a Kánaán. Ennek ellenére a gazdag országok polgárai könnyen illúzióba ringathatják magukat a valósággal való kemény szembenézés helyett. Így például Lawrence Summers, a Világbank vezető közgazdásza szerint a gazdag országok számára a gazdaságilag leghelyesebb eljárás az, ha a szegény országokban rakják le a mérgező hulladékaikat, hiszen ott amúgy is alacsonyabb a várható élettartam, s kisebbek a kereseti lehetőségek (Summers [1991]). A *The Economist* ennek kapcsán már szinte erkölcsi kötelességként mutatja be a fenti eljárást, hiszen a szegény országokat a hulladékimporthoz gazdasági lehetőségekhez juttatja. Az úgynevezett gazdasági racionalisták pedig amellett érvelnek, hogy a globális egyenlőtlenség miatt a gazdag országoknak még növelniük is kell a fogyasztásukat, ily módon támasztva keresletet a szegény országok termékei iránt – persze, figyelmen kívül hagyva a Föld korlátozott eltartóképességét (Korten [1996], 100. old.). Ime, a közgazdaság-tudomány hozzájárulása a bűn eltörléséhez és a valóság leváltásához, ezzel is tovább növelve a megistenült ember komfortérzetét. Francis Fukuyama, napjaink sztár-ideológusa pedig, tekintetét végighordozva Földünk gazdasági-társadalmi viszonyain, a Joachim de Fiorétől Hegelen át napjainkig ívelő idealista hagyomány betetőzéseként 1994 tavaszán bejelentette a történelem végét (Fukuyama [1994]). Megvalósult az egyetemes, globális fogyasztói társadalom, kiteljesedtek a liberális demokráciák.

* * *

Ezzel rövid tudományfilozófiai jellegű értekezésünk végére értünk. Egyet kell értenünk Thomas Kuhn megállapításával (még ha más indokok alapján is): a tudomány fejlődése nem jelenti az igazság közelítését (Kuhn [1984], 272. old.). Az ember kitört a teremtettség állapotából, s fejébe vette isteni mivoltát, s ez a tény állandó menekülésre készíti a valóság elől. A tudomány ezen igyekezet hűséges kiszolgálójává vált, s a fejlődés – paradox módon – a racionalitásba és empirizmusbá burkolt porhintés hatékonyságában mérhető, amely képes elhomályosítani az ember előtt álló valódi létkérdéseket. Sem a filozófia, sem a tudomány nem működhet az igazság szolgálatában, amennyiben nem hajlandó tekintetét a teljességre vetni, akár technikai, akár ideológiai okokra hivatkozva. Nem igaz, hogy a tudománynak és a vallásnak szükségszerűen szemben kell állnia; nem igaz, hogy a vallásos tudatforma képviselőjének bármiféle intellektuális áldozatot kellene hoznia; s különösen nem igaz, hogy a vallás a négy fal közé tartozó magánügy

volna! Éppen ellenkezőleg: ez az emberhez méltó életnek és az ehhez szükséges feltételek megteremtésének egyetlen útja, hogy ne válják a világ nemzetek lelki-szellemi, majd idővel anyagi nyomorúságává.

Mіндеz nem a tudomány kialakult módszertana gyökeres felfogatásának igénye, hanem olyan külső, ha úgy tetszik, metatudományos értékek irányítóként való felhasználása, amelyeknek az érvényesülése leginkább a kutatók személyes meggyőződésével segíthető elő. Itt, persze, nem olyan értékekről van szó, amelyekről vitát lehetne nyitni, vagy demokratikus döntéseket lehet hozni – ezekkel az eszközökkel csupán egy szűk kör rövid távú egyéni kényelme maximalizálható –, hanem évezredek általános emberi tapasztalatáról a jó és a rossz fogalmának meghatározásával kapcsolatban. Ezen értékek akár vallásos hit nélkül is vállalhatók, legfeljebb az illető „miért?” kérdésére adható kevésbé meggyőző „csak” válasz inti a kérdezőt a kellő alázat gyakorlására.

Mit tegyen hát az, aki hajlandó elfogadni teremtett mivoltát? Teremtőnk nem volt kegyetlen hozzánk: gondoskodott az önmagunkra vonatkozó használati utasításról is. Bárki számára hozzáférhető, még különleges előképzettséget sem igényel a feldolgozása. Betartásához nem éppen kedvezők a feltételek, de azért ez messze nem reménytelen. Szó sincs arról, hogy a boldogságot a zsigeri vágyak maradéktalan kielégítésével kellene azonosítani, s ilyen világ megvalósítására kellene törekednünk. Azoknak, akiket egy kicsit is izgat a jövő, kötelezővé tenném Aldous Huxley *Szép új világ* című könyvének elolvasását (Huxley [1996]). A szakirodalom negatív utópiaként tartja számon a művet, ám a negatív jelző a jelenlegi társadalmi-gazdasági célok ismeretében teljesen indokolatlan. A legjobb úton haladunk az 1932-ben megfogalmazott vízió megvalósulása felé: elsöprő a társadalmi támogatottság. De azért az elolvasás után is tartani kellene egy népszavazást, amúgy teljesen demokratikusan. Jómagam pedig a közelgő "szép új világban" is inkább a Vadember maradok.

HIVATKOZÁSOK

- Bassiry, G. R. and Jones, M. [1993]: *Adam Smith and the Ethics of Contemporary Capitalism*; Journal of Business Ethics, 621–627. old.
- Czakó G. [1995]: *Mi a helyzet? – Gazdaságkor titkai*; IGEN Katolikus Kulturális Egyesület, Budapest
- Czakó G. [1996]: *Világfasírt*; IGEN Katolikus Kulturális Egyesület, Budapest
- Friedman, M. [1986]: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Fukuyama, F. [1994]: *A történelem vége és az utolsó ember*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Hamvas B. [1994]: *Patmosz I. – esszék*; Életünk Könyvek, Szombathely
- Huxley, A. [1996]: *Szép új világ*; FIKSZ Könyvkiadó, Budapest
- Korten, D. C. [1996]: *Tökés társaságok világhuralma*; KAPU Kiadó, 1996
- Kuhn, T. [1984]: *A tudományos forradalmak szerkezete*; Gondolat, Budapest
- Magyar Beck I. [1996]: *Úton a sötétség felé*; Valóság 5. szám, 1–13. old.
- Molnár T. [1996]: *Filozófusok Istene*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Russell, B. [1996]: *A filozófia alapproblémái*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- SH atlasz [1993]: *Filozófia*; Springer-Verlag, Budapest
- Smith, A. [1992]: *A nemzetek gazdagsága*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Soros Gy. [1997]: *The Capitalist Threat*; The Atlantic Monthly, 2. szám, 45–58. old., szerkesztett és rövidített magyar változat: Magyar Hírlap, 1997. jan. 25., 17–18. old.
- Summers, L. [1991]: *a Világbank belső memoranduma*; december 12., 5. old.
- The Economist [1992]: *Pollution and the Poor*; február 15., 16–17. old.
- Voegelin, E. [1971]: *On Hegel: A Study in Sorcery*; Studium Generale 24
- Weber, M. [1995]: *A tudomány és a politika mint hivatás*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Wilson, J. Q. [1989]: *Adam Smith on Business Ethics*; California Management Review 32(1), Fall

Baranyi Árpád

Etika vagy reálpolitika?

Az érték-, illetve a célracionális etika összeegyeztethetőségéről
a gazdasági szereplők döntéshozatalában

A közgazdaságtan uralkodó paradigmájának, a neoklasszikus iskolának alapföltevései szerint az ember racionálisan gondolkodó és önző¹ egyén, aki döntéseiben arra törekszik, hogy az általa elérhető hasznosságot maximalizálja. Ezek a feltételezések – társulva azzal a kijelentéssel, hogy a „közgazdaságtudomány értéksemleges diszciplína” –, ideológiai alapot teremtettek ahhoz a történelmi folyamathoz, amelynek eredménye a rohamtempójú technikai fejlődés, az egyre nagyobb mértékű termelés és fogyasztás, az egyéni szabadság kiteljesedése és az ember természet fölötti uralmának kiterjedése. Jogos azonban a kérdés: mindezért milyen árat kellett fizetnie az emberiségnek? (Fromm [1994]) A technikai eszközök nemcsak kényelmesebbé teszik az életet, de óriási veszélyeket is hordoznak (lásd atomfegyverek, környezetpusztítás, géntechnológia).

Az individualizmus az ember elidegenedését eredményezte mind a természetfől, mind embertársaitól, mind önmagától. A fogyasztás istenítése a „fogyasztói társadalom” kategóriájába tartozó országoknál illetve társadalmi csoportoknál a „még többet és még többet fogyasztani” szindrómához, vagy a másik végelethez, a csömörhöz vezetett. A kiemmizetteknel pedig nyomort hozott, valamint azt a törekvést, hogy akár saját ökológiai életfeltételeik elpusztítása árán is, de utolérjék az előbbi csoportot. A természeti környezet fölötti uralomra törekvés egyértelműen kudarcot vallott. Ezt mutatják az ember által okozott ökológiai katasztrófák és a globális környezeti összeomlás fenyegető jelei (a sztratoszferikus ózonréteg ritkulása, a globális éghajlatváltozás veszélye, a biodiverzitás vesztes csökkenése és még sorolhatnánk). Úgy tűnik tehát, hogy az emberiség számára az út az értékesebb élethez nem a hedonista, fogyasztáscentrikus, egoista, más szóval a haszonmaximalizáló, racionális, önző individuumok törekvésein keresztül vezet.

A fentiekből következik a humán jellegű válsághoz illetve az ökológiai krízishez vezető ideológia azon kijelentésének hamissága, miszerint az önző önérdékkövetés értéksemleges kategória. Az emberi cselekvést jellemezve mindezeknél jóval többre, sőt, másra van szükségünk. Nevezetesen arra, hogy fölismerjük: gazdasági-technikai-cselekvési szabadságunk nem jogosít föl mindenre; legyünk tekintettel egymásra és környezetünkre; valamint mondjuk ki azt az igazságot, amit eddig is tudtunk: az ember egyszerre kevesebb is és több is, mint amit a neoklasszikus közgazdasági elmélet állít róla. Kevesebb, mert racionalitásának korlátai vannak, és több, mert cselekedeteiben nem pusztán az önzés és a haszonmaximalizálás motiválja. Nemcsak arról van szó, hogy nem kizárólag „neoklasszikus” tényezők motiválják az embert, hanem arról, hogy katasztrófához vezet, ha kizárólag – vagy túlnyomórészt – ezek alapján akarunk cselekedni. Az emberiség boldogabbá válásának (és egyáltalán a fönnmradásának), ezen belül pedig a hatékony gazdaságnak szükséges feltétele az etikai megfontolások beépítése a döntéshozatalba. Másrészt fontos, hogy a közgazdaságtan is elismerje, hogy diszciplínájának alapfogalmai, kijelentései és posztulátumai éppúgy értékfüggők, mint más tudományok, különösen a társadalomtudományok hasonló kategóriái (Kieser [1995], Zsolnai [1985]).

Dolgozatomban az etikus döntések jelentőségére, valamint az ilyen döntések meghozatalának lehetőségére mutatok rá. A tanulmány fontos következtetése, hogy az

¹ Bár a közgazdasági elmélet az *önérdékkövető* kifejezést használja, ehelyett a jelen tanulmányban az *önző*, illetve az *önző módon önérdékkövető* kifejezés szerepel.

erkölcsi megfontolások figyelembevételének egyik módja az lehet, ha szűrőként beépítjük őket a döntési folyamatba, és csak az etikai szempontból elfogadható döntési lehetőségeket tekintjük a választható alternatívák halmazának. A másik fontos mondanivaló szerint az etikai normák erejére utal, hogy az úgynevezett „üzleti etikát” morálfilozófiai fontolgatások nélkül, pusztán hasznosság szempontok alapján is sok gazdasági szereplő teszi magáévá. A harmadik lényeges kijelentésem szerint ez a pusztán hasznosság szempontokra épülő „etikus” magatartás kevés ahhoz, hogy szilárd erkölcsi alapot képezzen, mert ehhez az embernek transzcendens gyökerekre van szüksége.

Az etika és a racionalitás kapcsolatának néhány szempontja

„Az etika a helyes életről, vagyis a helyes cselekedetről és a helyes magatartásról szóló tanítás” (Kindler-Zsolnai [1993], 89. old.). Noha képesek vagyunk effajta definíciókat megadni, a fogalmat – éppúgy, mint bármely más fogalmat – sohasem tudjuk a maga teljességében megadni. Az etika mibenlétét sokan sokféleképpen értelmezik. Jelen dolgozat szempontjából elegendő az etika intuitív megfogalmazását elfogadnunk. Eszerint az etika körébe – többek között – olyan fogalmak tartoznak, mint a szavahihetőség, az igazságosság, a bizalom, a hűség vagy a méltányosság, és e tényezők több szálon kapcsolódnak a gazdasági (vagy bármilyen egyéb jellegű) döntésekhez. Az egyik ilyen szál a döntések racionalitása, a másik pedig a különböző racionalitásokra épülő etikák (deontológiai, illetve következményetika) léte. A továbbiakban ezekkel a szálakkal foglalkozunk.

Érték- versus célracionalitás

A racionalitás egyik alapvető fontosságú tipologizálását Max Weber végezte el. Weber a társadalmi cselekvés mozgatórugóit keresve a következő tényezőkre mutatott rá: „Minden egyéb cselekvéshez hasonlóan a társadalmi cselekvés lehet 1. célracionális: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és ezt a várakozást racionálisan kiválasztott és mérlegelt egyéni céljainak sikeres eléréséhez »eszköznek« vagy »feltételnek« használja; 2. értékrationális: a cselekvést valamilyen magatartás etikai, esztétikai, vallásos vagy bármi néven nevezendő ön-értékébe vetett hit határozza meg, a sikertől függetlenül; 3. affektív: különösképpen emocionális, a cselekvést tényleges affektusok és érzelmi állapotok, 4. tradicionális, a meggyökeresedett szokások határozzák meg.” (Weber [1967], 55. old.)

Noha – amint azt Weber meg is jegyzi – ezek a motivációtípusok nem jelentenek teljes körű felsorolást, továbbá elkülönülten, keveredés nélkül szinte sohasem fordulnak elő, arra nagyon is alkalmasak, hogy rávilágítsanak az emberi cselekvés motivációjának többdimenziós voltára és etikai tartalmára, ami többé-kevésbé körülírható. Az etikai tartalom létezése miatt képzelhető el olyan helyzet, amelyben a döntéshozó értékrationálisan cselekszik, vagyis úgy, hogy „az előrelátható következményekre való tekintet nélkül azt teszi, amit a kötelesség, a méltóság ... vagy bármiféle »ügy« fontossága parancsol neki” (Weber [1967], 56. old.). Mi itt csak az értékrationális etikai összetevőivel foglalkozunk, de kapcsolódási pontjai az esztétikai és egyéb szempontokkal is könnyen megtalálhatók.

Az értékrationális közgazdasági „ellentette” a célracionalitás, amely meg egyezik a hagyományos értelemben vett közgazdasági racionalitással (lásd a költség-haszon elemzést). Erről Weber így ír: „célracionálisan cselekszik az, aki cselekvését célok, eszközök és mellékkövetkezmények szerint irányítja s emellett racionálisan egybeveti az eszközöket a célokkal” (Weber [1967], 56. old.). Weber a kétféle racionalitást szembeállította, és kijelentette, hogy nincs közös nevezőjük: a „célracionalitás állás-

pontjáról nézve ... az érték racionalitás minden esetben irracionális, és pedig annál inkább, minél inkább abszolút érték rangjára emeli azt az értéket, amelyhez a cselekvés igazodik. Minél öncélúbbnak fogja fel a cselekvő az abszolút értéket (a tiszta érzést, a szépséget, az abszolút jóságot vagy a kötelességtudást), annál kevesebbet törődik a cselekvés következményeivel.” (Weber [1967], 57. old.)

Valójában azonban a kétféle racionalitás összekapcsolható, s ezt maga Weber is elismeri. Eszerint döntésünknek nem kell a kétféle racionalitásnak egyidejűleg megfelelnie, hanem elég, ha a döntés megfelelő fázisaiban csak az egyik fajta racionalitáskritérium kielégítésére törekszünk.²

Racionalitásunk korlátozott

Jelentős döntések meghozatalakor elégtelen a pusztán célracionálitásra való törekvés. Egyrészt nem is létezik tökéletes célracionálitás, másrészt pedig még a tökéletes célracionálitás sem lenne elegendő a minden (értsd: hasznossági, erkölcsi, esztétikai) szempontból helyes döntés meghozatalához.

A racionalitás viszonylagos fogalom: mindig csak egy adott normatív döntéslélethez viszonyítva lehet azt állítani, hogy egy döntéshozó racionális (azaz megfelel a modell racionalitási kritériumainak), avagy sem (Kindler [1991]). Mindazonáltal – anélkül hogy a részletekbe bocsátkoznánk – mindenképpen elmondható, hogy a racionális közgazdasági döntéshozatalkor teljesülnie kell(ene) a következő föltételeknek:

- (I) a célok és szándékok tisztázottak;
- (II) az alternatívák és következmények gondosan föltérképezettek;
- (III) higgadt, körültekintő mérlegelés;
- (IV) a döntés figyelmes megvalósítása (Zsolnai [1989], 36–37. old.).

A tökéletes racionalitásról Herbert *Simon* óta tudják a közgazdászok, hogy nem létezik (jóllehet az emberrel foglalkozó más tudományágak számára ez már jóval korábbról ismert volt). A *korlátozott racionalitás* fogalma viszont, ha nem is minden irányzatban, de eléggé elterjedt mára a közgazdaságtanban. A korlátozott racionalitás elmélete az ember kognitív korlátait hangsúlyozza, azt, hogy a döntés során nem tudjuk az összes releváns információt megszerezni; vagy ha meg is szereznénk, az agyunk nem lenne képes az földolgozni; illetve képtelenek vagyunk a helyes döntési alternatíva megtalálására és megvalósítására; valamint, hogy a döntések során az optimalizálás lehetetlen, ehelyett az emberek kielégítő döntésre (az első „útjukba eső” jó megoldásra) törekednek. Etikai szempontból a korlátozott racionalitás felismerése azért nagyon jelentős, mert megnyitja az utat a *felelős döntéshozatal* előtt. Ha tudatában vagyunk racionalitásunk korlátozottságának, az két dolgot jelent: tudjuk, hogy lehetetlen fölkeresnünk a minden szempontból optimális megoldást; továbbá elismerjük, hogy képtelenek vagyunk előre látni a döntéseink összes következményét. Ebben az esetben legalább esély van arra, hogy tudatosítsuk magunkban mindenhatóságunk hiányát. Mindez erkölcsileg felelős döntéshozatalra int, hogy ne veszélyeztessük fölöslegesen se önmagunkat, se embertársainkat, se pedig természeti környezetünket (aminek károsítása egyébként visszahat az emberek jólétére is). Ekkor szerepet kell kapnia az etikai szempontú mérlegelésnek, vagyis a *minimális erkölcsi követelményeket* kielégítő alternatívák számbavételének.

² A valóságban a döntéseink mögött rejlő különböző motivációk illetve a világról vallott előfeltevéseink egyszerre hatnak, és nem lehet őket vegytiszán szétválasztani. Jelen dolgozat szempontjából azonban célszerű úgy tennünk, mintha a különböző racionalitástípusok pengeélesen elhatárolódnának egymástól a döntéseink során.

Deontológia versus következményetika

Visszatérve a Weber-féle racionalitáskategóriákhoz, ezek valójában kétféle etikai szélsőség megfogalmazását jelentik: a deontológiai, illetve a következmény alapú etikáét.³ A *deontológia* szó a görög *δεον* főnév („az, ami kötelező, szükséges, helyes”), illetve az abból képzett határozóból (*δεοντως*: „ahogy lennie kell”) származik, és jelentése gyakorlatilag megegyezik a weberi, „az ügy fontosságát” hangsúlyozó értékracionalitással. Egy deontologikus beállítottságú döntéshozó például kijelentheti, hogy a következményekre való tekintet nélkül garantálni akar bizonyos jogokat vagy a jólét egy bizonyos szintjét a társadalom minden tagja számára, továbbá, hogy a természeti környezetnek is vannak bizonyos jogai, amelyeket az ember nem tiporhat sárba. Az ilyen ember belátja, hogy még a fizikailag/technikailag végrehajtható emberi cselekvésnek is erkölcsi korlátai vannak. Ha a döntéshozók ilyen alapra helyezkednének, ez a legtöbb esetben megakadályozná olyan döntési alternatívák kiválasztását, amelyek rövid távon könnyű és gyors eredménnyel kecsegtetnek, de tovagyűrűző vagy időben késleltetett hatásai miatt hosszú távon komoly károkat és erkölcsi problémákat okoznak. Ha például a tudomány eszközeit nem haditechnikai célokra használnák föl, vagy ha a gémanipulációknak a tudóstársadalom etikai alapon határt szabna, akkor nem kellene az emberi faj kollektív öngyilkosságától tartanunk, illetve azon töprengenünk, hogy az ember és az állat génjeinek ötvözeteként létrehozott lényt az ebédlőasztalunkhoz ültessük-e avagy az állatkeret rácsa mögé, netán új mérgeket próbálunk ki rajta.

A *következményalapú etika* – a deontológiaival ellentétben – azt hirdeti, hogy döntéseink következményeit ismerjük (ha nem is 100%-os mértékben), és a döntés egyetlen kritériuma a várható eredmények kedvező és/vagy megvalósítható mivolta. (A „vagy”-ot azért emeltük ki, mert esetenként még a döntés kedvező kimenetele sem szempont. Ez történik például amikor a „Ha technikailag meg tudjuk csinálni, csináljuk meg!” elvet vallók létrehozhatnak egy új eszközt vagy eljárást, amely alkalmasint tömegpusztító hatásúvá lesz.)

Mind a deontológiai, mind a következményetikai fölfogásnak megvan a maga előnye: az előbbi a döntés felelősségét hangsúlyozza, az utóbbi a cél elérésének hatékonyságát. Azonban hátrányaik sem elhanyagolhatók: a deontológiai álláspont követője alkalmasint elrugaszthat a valóságtól, s az ideák világában találhatja magát, ami együtt járhat a hatékonyság követelményének teljes elvetésével. A következményetika veszélyei a korlátozott racionalitásból fakadnak: nem ismerhetjük tetteink összes következményét; „csömlátással” csak bizonyos részcélokra vagy rövidtávú tényezőkre összpontosítunk, miközben nem vesszük észre a nagyobb összefüggéseket; illetve szilárd érték-alapon nyugvó választás helyett napi politikai szempontok alapján hozunk „szélkakas jellegű” döntést. Jól példázza mindezt a bős-nagymarosi vízelépcső beruházás megkezdéséről szóló kormányhatározat, amelyben az összes említett negatívum előfordult.

Látható tehát, hogy a deontológiai és a következményetika (más szóval az értékés a célracionális) bizonyos értelemben egymás ellentettjei, pontosabban olyanok, mint az ősi kínai jin–jang szimbólum két fele: ellentétesek, de összetartoznak és kiegészítik egymást (Zsolnai [1989]). Mindkettőre szükség lenne a lehető legjobb döntések meghozatala érdekében – egyéni szinten éppúgy, mint csoportos, szervezeti vagy társadalmi szintű döntéseknél.

³ Ez párhuzamba állítható a kantianus versus utilitarista etika problémájával is.

Az érték- és a célracionalitás együttes alkalmazása a döntéshozatal során

Jóllehet, szükséges lenne az érték- és célracionalitás együttes alkalmazása, ám – Weber nyomán – fölvethető a két álláspont összeegyeztethetatlensége, tudniillik, hogy éppúgy nem keverednek egymással, mint az olaj meg a víz. Csakhogy – amint azt épp Weber említi – mégis elképzelhető valamiféle együttes alkalmazásuk: célracionális cselekvés esetén mindazonáltal „lehetséges, hogy az ellentétes és egybeeső célok és következmények közötti választásban értékracionalitás érvényesüljön; ekkor a cselekvés csak eszközeiben célracionális” (Weber [1967], 56. old.). Más szóval a döntéshozó a *rendelkezésre álló* alternatívákból (azaz a cél-eszköz-következmény együttesből) az értékracionalitás (itt: erkölcs) szempontjai alapján meghatározza a *szóbajövő* alternatívák halmazát. Ezek után a célracionalitásnak, azaz a cél hatékony elérésének megfelelően kiválasztja a *megvalósítható* lehetőségeket, és végül a *megvalósítandó* alternatívát. Ezzel megfogalmaztuk legfontosabb mondanivalónkat, miszerint az etikai megfontolásoknak igenis helyük van a döntéshozatalban, mégpedig az alternatívák „szűrőmodellje”-ként (Zsolnai [1989], 37. old.).

Az érték- és célracionalitás követelményeinek bizonyos mértékű összeegyeztetésére képes döntéshozatali folyamat tehát a következő:

1. az elvileg megvalósítható, azaz a *rendelkezésre álló* alternatívák (cél-eszköz-következmény együttesek) föltárása;
2. az értékracionalitás szempontjainak megfelelő, úgynevezett *szóbajövő* alternatívák kiválasztása;
3. a technikai és gazdaságossági szempontból *megvalósítható* alternatívák azonosítása;
4. a cél elérésének szempontjából legkedvezőbb, úgynevezett *megvalósítandó* alternatíva kiválasztása.

A leírt döntési folyamat nagyon fontos jellemzője, hogy morális alapon választ a rendelkezésre álló alternatívák közül. Gazdasági szervezetek döntései esetén a „*moralitás ... azt jelenti, hogy a szervezet tekintetbe veszi döntései hatását az érintett természeti környezetre és embercsoportokra, elismeri az ökoszisztémákat és az embereket mint önértékű létezőket. ... A felelős gazdálkodás tehát olyan döntéshozatali jelent, amelyben a döntéshozók [cél – B.Á.] racionálisan választanak a morálisan elfogadható alternatívák között.*” (Zsolnai [1989], 37–38. old.)

A korábbi hasonlaltal élve, igaz ugyan, hogy az olaj meg a víz nem keverednek, de ha egy pohárba öntjük őket, akkor a víz „megtartja” az olajat, azaz alapot képez a másik számára. Döntéseinkben így kellene működni az alapot szolgáltató értékracionalitásnak, illetve a ráépülő célszerűségnek.

Az etikus döntéshozatal lehetősége a gazdasági gyakorlatban

Az eddig leírtak nagyon szépen mutatnak a papíron, de jogosan vehető föl a kérdés, vajon milyen eséllyel indul az erkölcs a nagy gazdasági kiszorításokban. Az erkölcs gyakorlati létjogosultsága ugyanis több szempontból is megkérdőjelezhető. Először is, mondhatja valaki, hogy a piacon olyan farkastörvények uralkodnak, amelyek a mégoly jó szándékú embereket is rendszerkonformitásra kényszerítik, mivel az életben maradás érdekében maguk is kénytelenek az erkölcstelenség „normáját” követni (lásd az adócsalást, valamint a „ha nem én lopom el, valaki más majd úgyis elloppja” elvét). Másodsor, fölvethető, hogy az ember magán- és úgynevezett hivatalos szférája elkülönül egymástól: magánéletében lehet erkölcsös, de amikor kapcsolatba lép a gazdasági-társadalmi rendszerrel, akkor olyan szerepek eljátszására kényszerül, amelyek ellent-

mondhatnak „privát meggyőződésének”. Ez utóbbinak speciális esete az, hogy „*a hagyományos erkölcs, bár az egyéni viselkedéshez előírásokat nyújt, nem tartalmaz törvényeket a komplex társadalmi szervezet [például vállalat] viselkedésére vonatkozóan. ... [A] társadalmi rendszerekre vonatkozó erkölcsi fogalmak különböznek az egyénekétől*”, más szóval, a szervezeti erkölcs eltér az egyéni erkölctől (Bertalanffy [1991], 55–56. old.).

Ez a Machiavelliével rokon gondolatmenet (tudniillik „a szervezet tegye, amit a rendszer parancsol neki, és ne akarjon erkölcsösködni!”) reálpolitikusi szemszögből elfogadható, sőt, vonzó is lehet. A kérdés csak az, hogy szem előtt tartva a társadalom valódi és hosszú távú érdekeit, van-e értelme az ilyen magatartásnak. Gondoljuk tovább a kérdést: léteznek-e olyan objektív erkölcsi törvények, amelyeket az ember minden körülmények között köteles betartani, vagy pedig különbséget tehetünk (sőt kell tennünk!) magánéletünk, illetve szervezetben játszott szerepünk erkölcsi között? Fogalmazzunk sarkosabban: relativizálható-e az erkölcs? Lehetnek-e hétvégi, otthoni „jó ember”, aki segít szomszédjának fölásni a kertjét, hétköznap pedig „menedzser”, aki történetesen ugyanazon szomszédját teszi ki az utcára az illető vállalkozásának bekebelezésével – hiszen a gazdaságban növekedni „necesse est”?

Ha a fenti kérdésekre merőben technikai jellegű választ adunk, akkor elmondhatjuk, hogy a világ tényleg ilyen erkölcstelen módon működik. Nem kell messzire mennünk: a mai magyar gazdaságban is elterjedt az adócsalás, kiterjedt a fekete- és a szürkegazdaság. Mindazonáltal, ha működő piacgazdaságot akarunk, akkor törvényi és intézményi eszközökkel is föl kell lépünk e jelenségekkel szemben. A fenntartható gazdaság⁴ egyik tartópillére a bizalom. Ez beépül a szerződésekké, ennek alapján hiszik el a szerződő felek, hogy a másik képes és hajlandó teljesíteni kötelezettségeit. Minél inkább így van ez, annál kisebbek lesznek a szerződési biztosítékok meghatározása, illetve a szerződések megszegése miatti tranzakciós költségek (Kindler-Zsolnai [1993]; Kieser [1995]).

A nyugati országok példája szerint az erkölcs beépíthető a gazdasági rendszerbe. Erre utal, hogy az utóbbi évtizedben elterjedtek az etikai kódexek, amelyekkel vállalatok, szakmai közösségek kötelezik el magukat bizonyos etikai követelmények betartása mellett, s mindez számon kérhető rajtuk. Az etikai kódexek megszületésében jelentős szerepe van a közvélemény nyomásának (lásd a környezetvédelemmel kapcsolatos etikai „fogadalmakat” a vállalatok részéről), az image-javításnak és az üzleti szempontoknak. Mindez azt jelzi, hogy a magánerkölcs elvárásai befolyásolhatják a gazdasági szereplők viselkedését (például a környezettudatos fogyasztók részéről érkező nyomás révén). Az etikai kódexek elterjesztése és számonkérése lehet a megoldás egyik fonala a Bertalanffy által felvetett „szervezeti morál” vagy „rendszermorál” kérdéskörre is: „*a probléma az erkölcsi kódex bővítése, a magasabb társadalmi lényiségek belefoglalása*” (Bertalanffy [1991], 56. old.). A gazdaságban egyrészt erős az igény a pénzben ki nem fejezhető jóléti tényezők (például a méltányosság, a bizalom, a környezet védelme) iránt, másrészt pedig ez az igény a vállalatok felé gazdasági kényszerítő erőként hat. Ezt mutatja az, hogy a (gyakran csak látszólag) embercentrikus vállalatfilozófiák például egyértelműen üzleti okok miatt valósulnak meg. Fontos azonban azt is látnunk, hogy ha egy

⁴ A *fenntartható gazdaság* nem tévesztendő össze a *fenntartható növekedés* önámító és destruktív szlogenjével! Az előbbi a társadalmi méltányosságon, hatékonyságon és ökológiai korlátaink tiszteletben tartásán nyugodt gazdaságot jelent. Az utóbbi egy véges fizikai-biológiai térben minden határon túl növekvő gazdaságot jelent, ami nyilvánvaló képtelenség. Egy ilyen gazdaság működtetése egyenesen vezet az ökológiai és – ennek folyományaként – a gazdasági rendszer összeomlásához. Fenntartható (pontosabban végtelen ideig fenntartható) növekedés tehát nem létezik: a kifejezés két tagja kölcsönösen kizárja egymást.

gazdálkodó szervezet a morális szabályokat pusztán üzleti érdekből tartja be, akkor nem beszélhetünk morális viselkedésről. Egy hasonlattal élve: ha egy gyerek csupán azért nem csúszlja meg a szomszédot, mert el akarja kerülni az ebből eredő apai pofont, akkor ettől a gyerek még nem lett erkölcsös, csupán a csúszlítás „hasznait” vetette össze annak „költségeivel”.

Az üzleti motivációjú „erkölcsösségnek” ki kell egészülnie az etika önértékként való elismerésével. A nagy kérdés persze az, hogy ez a beállítottság képes-e gyökeret verni és széles körben elterjedni a társadalom, ezen belül a gazdaság fontos döntéshozatali szintjein. Véleményem szerint a helyes erkölcsi fölfogás csak akkor nyugszik szilárd alapokon, ha transzcendentális a kiindulópontja, vagyis ha istenhiten alapszik. Ez ad olyan távlatot és szemléletmódot, amellyel fölül tudunk emelkedni a mindannyiunkban rejlő és megalkuvásra hajlamos „perc-emberkén”. Bizonyára korábban is léteztek és ma is élnek közöttünk olyanok, akik pusztán humanista alapokra építkezve – tehát transzcendens megfontolások nélkül – képesek hiteles erkölcsi példa felmutatására. Azonban a felismert erkölcsi igazságokhoz történő minden körülmények közötti ragaszkodásnak elemi szükséglete, hogy az ember higgye és vallja: van Valaki, aki ismeri a világ célját és működését; van Valaki, aki „hisz” bennünk, még akkor is, ha meggyőződésünk miatt sokan megmosolyognak bennünket; van Valaki, aki mindig látja és értékeli, amikor a jót tesszük, még ha ezt senki sem veszi észre körülöttünk; van Valaki, aki tudja, hogy van értelme jónak lennünk, és segít is bennünket ezen az úton. Van szikla, amelyre futóhalmok helyett épülhet a házuk.⁵ Ez a szikla: Isten.

Összefoglalás

Korunkat az emberi és az ökológiai válság egyaránt jellemzi. Az agresszív, öntörvényűnek kikiáltott gazdaság, és az önző módon önérdékkövető egyének társadalmának sokak elszegényedését, kevesek meggazdagodását, illetve elidegenedett és ökológiai veszélyeket teremtő társadalmat eredményezett. A gazdaság és a társadalom illetően alakulása részben a közgazdaságtan ideológiájára vezethető vissza. Ez a gazdasági szereplőket önző, haszonmaximalizáló egyénekként írja le, azt állítva, hogy mindezen jellemzők erkölcsileg semlegesek, továbbá, hogy az egyének anyagi haszonmaximalizálása az össztársadalmi jót szolgálja. Ez a fölfogás mára tarthatatlanná vált. Egyrészt azért, mert az ember – egyebek közt – etikus lény is, és boldogságához az erkölcs alapszükséglet. Másrészt azért, mert az ember sohasem tud tökéletesen racionálisan dönteni, illetve nem képes választásainak hatását teljes mértékben ellenőrizni; ennek be nem ismerése vezetett az említett válságokhoz. Sem a gazdaság működésének, sem az emberiség fennmaradásának nem elégséges feltétele a pusztán gazdaságossági számításokra alapozott, önző önérdékkövetés.

Az etika úgy építhető be a döntéshozatalba, hogy erkölcsi megfontolások alapján választjuk ki a megvalósítás során szóba jöhető alternatívákat. Az etikai szempontok erejét bizonyítja, hogy a morális viselkedés a nyugati országokban egyre inkább részét képezi a „szalonképes” gazdasági viselkedésnek, illetve hiánya komoly gazdasági hátrányhoz vezethet. Esély van rá, hogy a vállalatok számára az etikai normák – legalább részleges – betartása egyre inkább parancsoló szükségyszerűséggé váljon. De ne ringassuk magunkat illúziókba: ha az erkölcsnorma-követés oka pusztán az, hogy „parancsra tettem”, akkor az éppúgy erkölcstelen, mintha az erkölcsi törvény megszegését parancstel-

⁵ Mindezek tükrében át kell értékelnünk az etika önértékűségére vonatkozó kijelentésünket: nem az etika az önmagában vett érték, hanem Isten iránti szeretetünk, amiből aztán az etikai normák tisztelete következik. Ez a tény azonban a jelen dolgozat következtetéseit nem zavarja. A tanulmány ugyanis az erkölcs alapvető szűrő funkcióját hangsúlyozza a szóba jöhető döntési alternatívák kiválasztása során.

jesítéssel indokolnánk. A szilárd erkölcsi döntésekhez transzcendentális alapra van szükség, közelebről: Istenbe vetett hitre. Ez nyújt az ember számára belső szilárdságot a naponta változó körülmények és a felé érkező elvárások közepette, sőt, akkor is, ha az erkölcsös döntés következtében büntetéssel kell számolnia. Márpedig ez nem ritka eset.

HIVATKOZÁSOK

- Bertalanffy, L. von [1991]: ... *ám az emberről semmit sem tudunk (Robots, Men and Minds)*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Fromm, E. [1994]: *Birtokolni vagy létezni?*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kieser, A. (szerk.) [1995]: *Szervezetelméletek*; Aula Kiadó, Budapest
- Kindler J. [1991]: *Fejezetek a döntéselméletről*; Aula Kiadó, Budapest
- Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.) [1993]: *Etika a gazdaságban*; Keraban Kiadó, Budapest
- Kindler J. – Zsolnai L. (interjú K.S. tollából) [1994]: *A gazdaságetika importja vadkeletre*; Közgazdász, 37. szám, február 11., 6. old.
- Simon, H. A. [1995]: *Altruizmus és közgazdaságtan*; Magyar Tudomány, 1. szám, 21–29. old.
- Szabó M. [1985]: *Alternatív utópia – alternatív modernizáció?*; Valóság, 10. szám, 9–23. old.
- Weber, M. [1967]: *Gazdaság és társadalom*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Zsolnai L. [1985]: *Értékfüggés, értékelés, értékutatás az ökonómiában*; Közgazdasági Szemle, 2. szám, 147–154. old.
- Zsolnai L. [1989]: *Másként gazdálkodás*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Kindler József

A harmadik út gazdaságfilozófiája ma*

*Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt
kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.
Belőle nőtem én, mint fatörzsből gyöngye ága
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.
Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.
Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,
de nekem szöcskét, ökröt, tornyot, szelid tanyát,
az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg...*

(Radnóti Miklós: Nem tudhatom...)

„Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj...” 1944-ben a liberátorokról nézve, 1997-ben a liberálisok magasleséről szemlélve, s mindkét távlatból eltűnik maga az ember „ki dolgáért remeg”. A címben jelzett téma teljes megértésének szerves velejárója Radnóti Miklós megrendítő hazaszeretetét kifejező szépséges versében foglaltakkal való teljes értelmi és érzelmi azonosulásom, és kérem, hogy ennek háttérével fogadják a téma jellegével szükségképpen együtt járó szikárabb és szárazabb fejtegetéseket. Ennek során először néhány elvi-elméleti kérdésre térek ki, majd a magyar vonatkozásokat vázolom, hangsúlyozva, hogy előadásom jellege és időbeli korlátai sem teszik lehetővé a gyakorlati problémák megoldását is kellő alapossággal részletező kifejtést. Jelenleg csak a lényeglátatásról lehet tehát szó, de ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a vázolt gondolatok útmutatása szerint nem dolgozhatók ki részletes programok, sőt, ilyenek a különféle nemzeti elkötelezettségű szakmai műhelyekben már készültek, illetve készülnek is.

Hányféle úton járhatunk?

A diktatúrák, kemény vagy puha, nyílt vagy álcázott változatukban mindig és elmentmondás nem tűrően csak egyetlen lehetséges utat jelölnek ki. Ezt manapság a kormánypropaganda úgy mondja, hogy csak az általa választott út lehetséges, vagyis ahogy mondani szokták: nincs alternatíva. A másik, s elvileg-elméletileg bizonyíthatóan hamis beállítás szerint – amit sajnos még egyes, magukat ellenzékinek tartó gazdaságpolitikusok is képviselnek – van ugyan alternatíva, de ez szerintük szükségképpen a már megbukott reálszocializmus útja lenne, s ehhez ugyebár nem kívánatos visszatérni, vagyis ez a látszólag kétalternatívás „reálszocializmus (visszatérés a múltba) avagy a jelenleg követett út” valójában a jelenlegi egyutas megoldást sugallja, azaz a status quo fenntartását. Ez a vagy-vagy típusú gondolkodásmód egyébként társadalmi válságok idején szinte törvényszerűen kerül előtérbe, de esetünkben – hiszen harmadik útról beszélünk – nyilvánvalóan nem fogadható el, és árnyaltabb képet kell kialakítanunk.

* A Ráday-kollégium dísztermében 1997. szeptember 20-án megtartott előadás írásos változata.

Ernst Schumacher, a világszerte és így hazánkban is jól ismert *A kicsi szép* szerzője világosan megfogalmazza a gazdaságpolitikai változatosság elvi lehetőségeit: „Egy társadalom előtt, ahol szükségképpen elsősorban a gazdasági ügyek kötik le a figyelmet, három fő választási lehetőség áll: választani kell a termelőeszközök magántulajdona, illetve a közös vagy kollektív tulajdon különféle fajtái között; választani kell a piacgazdaság és a különböző »tervezési« eljárások között; és végül választani kell a »szabadság« és a »totális diktatúra« között. Mondanom sem kell – írja Schumacher –, hogy ténylegesen mindhárom ellentétpár tekintetében valamilyen fokú keveredés valósul meg – hiszen ezek bizonyos mértékig inkább egymás kiegészítői, mint ellentétei. Csak hogy a keverékben túlsúlyban lesz az egyik vagy másik oldal.

Megfigyelhető, hogy azok, akik erősen elfogultak a magántulajdon iránt, általában kivétel nélkül úgy érvelnek, hogy a nem magántulajdon (kollektív tulajdon – K.J.) elkerülhetetlenül és szükségszerűen együtt jár a »tervezéssel« és a »totális diktatúrával«, míg a »szabadság« csakis a magántulajdon és a piacgazdaság bázisán képzelhető el. Hasonlóképpen azok, akik előnyben részesítik a kollektív tulajdon különféle formáit, úgy érvelnek – még ha nem is annyira dogmatikusan, mint az előzőek –, hogy ez szükségképpen maga után vonja a központi tervezést. Állításuk szerint a szabadság csakis a társadalmisított tulajdon és a tervezés mellett valósulhat meg. ... Más szóval, mindenki azt hangoztatja, hogy az ő »rendszere« valósítja meg a szabadságot, az összes többi »rendszert« pedig azzal vádolja, hogy elkerülhetetlenül zsarnoksághoz, totális diktatúrához ... vezet. A fenti sémákat követő érveknek általában több a füstje, mint a lángja, amint ez minden olyan érv esetében lenni szokott, amely egy fogalmi építményből szűri le a »valóságot« ahelyett, hogy a valóságból szűrné le a fogalmi építményt. Amikor három fő választási lehetőség kínálkozik (szabadság – totális diktatúra; piacgazdaság – tervezés; magántulajdon – kollektív tulajdon; K.J.), akkor ezeknek 2^3 vagyis 8 kombinációja lehetséges. (...)

1. eset	Szabadság Piacgazdaság Magántulajdon	5. eset	Totális diktatúra Piacgazdaság Magántulajdon
2. eset	Szabadság Tervezés Magántulajdon	6. eset	Totális diktatúra Tervezés Magántulajdon
3. eset	Szabadság Piacgazdaság Kollektív tulajdon	7. eset	Totális diktatúra Piacgazdaság Kollektív tulajdon
4. eset	Szabadság Tervezés Kollektív tulajdon	8. eset	Totális diktatúra Tervezés Kollektív tulajdon

(Mindig ésszerű feltételezni, hogy a való élet minden lehetőséget megvalósít – különböző helyeken, különféle időpontokban vagy akár egyszerre is. – K.J.) Képtelenség az az állítás, hogy csakis az 1. és a 8. eset »lehetséges«: ezek pusztán csak a legegyszerűbb esetek a fogalmakon lovagoló propagandisták szemszögéből nézve. A valóságnak – Istennek hála – nagyobb a képzelőereje.” (Schumacher [1991], 290–291. old.)

Elvileg több út lehetséges tehát, és valójában bármelyikre léphetünk, a kérdés azonban az, hogy hová vezetnek. Hogy gyakorlatilag is több út állt rendelkezésünkre, azt jól mutatják a gazdaságpolitikai szakértő Hans Van Zon vizsgálatai, aki 1992-ben az Európai Bizottság megbízásából készített Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia átmeneti folyamataira vonatkozó ügynevezett *alternatív forgatókönyveket*, és öt lehetséges forgatókönyvet fogalmazott meg, mintegy a lehetséges valóság kísérleti lejártságára. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy ezek közül nálunk a szélsőliberális *laissez-faire*-típusú forgatókönyv megvalósítása folyik, s ezt hirdetik számunkra egyedül lehetséges útnak. A hazai tények és tapasztalatok tükrében szinte ijesztő az a jellemzés, ahogy Van Zon a *laissez-faire*-típusú alternatívát körvonalazza: „A mozgatórugó a vállalkozások kedvező feltételeinek megteremtése, s emellett minden más megfontolás másodlagos. Cél a piaci rendszer lehető leggyorsabb megvalósítása, a külkereskedelem gyors liberalizálása, az állami vállalatok eladása és az állam kivonulása a közéletből. Elsődleges cél a stabil monetáris viszonyok megteremtése. Ebben a forgatókönyvben a társadalmi és politikai kohézió elhanyagolható. A vállalkozókat a spekulációs és kereskedelmi tevékenységek mozgatják. A kormányzat gazdaságpolitikája neoklasszikus vagy monetarista alapokra épül, főként a piac rendező erejében bízva. Az állam szerepe a piaci játékszabályok szavatolása. Válaszfall emelkedik a gazdagok és a tömegesen elszegényedő rétegek között, s a sima piaci működés társadalmi és politikai előfeltételeinek megteremtésére nem fordítanak gondot. A gazdasági racionalitás dominál a jogi és politikai megfontolások fölött. Az átmeneti folyamat vezérlésében az állam jelentős szerepét figyelmen kívül hagyják és a centrifugális erők ellenőrizetlenül működnek. Ebben a forgatókönyvben nagy a veszélye annak, hogy a törvényi szabályozás nélküli társadalom és gazdaság talaján parazita kapitalizmus jön létre, melyben a tényleges gazdasági fejlődést gátolják, és a maffia fontos szerepet játszik. A GDP kezdeti meredek csökkenése után gazdasági növekedés lehetséges ugyan, de végül is számos tekintetben az egyenleg a jólét csökkenését fogja mutatni. Kultúrára, lakásépítésre, környezetvédelemre és oktatásra kevés pénzt fordítanak.” (Van Zon [1992])

Azok, akik tagadják a harmadik út lehetőségét, egyszerűen nem veszik figyelembe a ténylegesen is megvalósult *szociális piacgazdaság* németországi tényét. A *harmadik út* elnevezéssel jelent meg magyarul, röviddel az eredeti megjelenése (1942) után Wilhelm Röpke könyve, melynek eredeti címe *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*, azaz *Korunk társadalmi válsága* volt, s ezt ültették át magyarrá, a *Harmadik út* címmel. Röpke tekinthető mindenképpen a szociális piacgazdaság szellemi atyjának, melynek megvalósítását, az ügynevezett német rajnai kapitalizmusét, Ludwig Erhard neve fémjelzi. Ennek lényege, hogy a gazdaság szociális és etikai vetületét, eltérően a ma hazánkban is megtapasztalható szélső liberális, libertariánus felfogástól, szervesen beemeli a társadalmi valóság egészébe. Mert Röpke lényeglátó megfogalmazása szerint „minden társadalom olyan egységet alkot, amelyben a részek kölcsönös függésben vannak egymástól. A keletkező egész nem lehet tetszés szerint összeválogatott elemekből összerakni. Ez áll a gazdasági élet rendjére is, amely csak az egész társadalom rendjének részeként értelmezhető és meg kell felelnie a politikai és szellemi rendnek.” (Röpke [1996]) Egyrészt tehát a teljesség igénye, másrészt pedig a gazdaság végső céljának szem előtt tartása jellemzi a Röpke-i harmadik utat, amelynek jelmondata lehetne, hogy nem az ember van a gazdaságért, hanem a gazdaság az emberért. Ez azonban megfogalmazódik ma már a világszervezetek, hazánkban egyébként szándékosan elhallgatott, jelentéseiben is.

A harmadik út gazdaságfilozófiai lényege

Az ENSZ Fejlesztési Program (UNDP) 1990. évi, világszerte figyelemmel kísért első jelentésének szakmai vizsgálódásokkal megalapozott megállapítása szerint „*egy nemzet igazi vagyonát az emberek jelentik. A fejlesztés (fejlődés) alapvető célja az emberek hosszú, egészséges és alkotó életét lehetővé tevő környezet megteremtése. Erről az egyszerű igazságról azonban gyakran gyakran megfeledkeznek az árufelhalmozás és a pénzbeli gazdagodás közvetlen előtérbe helyezése során.*”

Az USA katolikus püspöki karának, a *Gazdasági igazságosságot mindenkinek!*, 1986-ban kiadott és jelentős visszhangot, sőt, vihart keltett körlevelének tíz éves évfordulójára kiadott útmutatása az alábbiakban fogalmazza meg a gazdaság helyét és szerepét a társadalmak életében:

1. *A gazdaság azért van, hogy az emberi személyiséget szolgálja, nem pedig fordítva.*
2. *A gazdasági életben erkölcsi elveknek és etikai normáknak kell érvényesülniük.*
3. *A gazdasági döntéseket aszerint kell értékelni, hogy azok gazdagítják-e vagy éppen veszélyeztetik az emberi életet, az emberi méltóságot és az emberi jogokat.*
4. *Alapvető jelentőségű a családok támogatása és a gyermekek jólétének biztosítása.*
5. *Bármely gazdaság erkölcsi mérceje az, hogyan boldogulnak benne a leggyengébbek.*

„*A jövedelemkülönbségek növekedését olyan gazdasági döntések tartják fenn, melyek a profitot elébe helyezik az embernek, és egyenlőtlen bérekhez, csökkentett mértékű juttatásokhoz, kevesebb munkahelyhez és a munkavállalás elbizonytalanodásához vezetnek*” – írják az amerikai püspökök. Ez az útmutatás valójában elfogadható a mai harmadik út gazdaságfilozófiája tömör megfogalmazásaként is, különösen ha figyelembe vesszük a mélyen vallásos protestáns Ulrich Duchrow könyvében foglaltakat is, amely címében is kifejezve a *Globális kapitalizmus alternatíváit* világítja meg. Érdemes idézni a németül 1994-ben, angolul 1995-ben megjelent könyvének előszavából: „*Nincs alternatíva – ez jelenik meg Közép- és Kelet-Európa szocializmusának összeomlása után. A globális kapitalista gazdaság nyertesei élvezik a győzelem gyümölcseit. A vesztesek pedig – vagyis a szegények, nemcsak Keleten, de Délen és Nyugaton is – tehetetlennek érzik magukat a világgiazi erőkkel szemben, melyek hatalmasabban mint korábban bármikor. Sokan teljesen reményvesztettnek érzik magukat. Csak kevesen mernek kritikus álláspontot elfoglalni és feltenni a kérdést, hogy melyek az emberek és a természeti környezet jelenlegi fenyegetettségének okai, és vannak-e egyáltalán alternatívák.*”

Határozottan hamis és szándékosan megtévesztő tehát az a beállítás, mintha a harmadik út kizárólag az eszemmentnek nyilvánított, elkötelezetten magyar politikusok és gondolkodók fantazmagóriáiban létezne. Igaz viszont, hogy talán sosem voltak időszerűbbek Madách sorai a londoni színből, mint napjaink társadalmi megosztottságtól és közéleti botrányoktól terhes, önsorsa iránt lassan közömbössé, sőt, cinikussá váló mai magyar társadalmában: „*Smét csalódtam, azt hívém, elég / Ledönteni a múltnak rémeit / S szabad versenyt szerezni az erőknak. /... Mi verseny ez, hol egyik kardosan / Áll a meztelen ellenek szemében, / Mi függetlenség, száz hol éhezik, / Ha az egyes jármába nem hajol. / Kutyáknak harca ez egy konc felett.*” Kevés vigaszt nyújt számunkra, míg „*fejűnkre lassan-lassan nőnek a beteljesedett végzetek*” (Ady), hogy világunk egészének helyzete is meglehetősen komor. Mindezt a Világvallások Parlamentjének 1993. évi nyilatkozata így összegzi: „*Világunk alapjaiban rendült meg. Válságban a világgazdaság, a világökológia, a világpolitika. ... Emberek százmilliói szenvednek a Földön egyre növekvő mértékben a munkanélküliségtől, a nyomortól, az éhínségtől, a családok szétzilá-*

lódásától. ... *Politikai és gazdasági korrupciós botrányok folytán mind több államot ér komoly megrázkódtatás. Városainkban egyre nehezebbé válik a békés együttélés a társadalmi, faji, etnikai ellentétek a kábítószerelés, szervezett bűnözés sőt teljes anarchia miatt. Gyakran már a szomszédok is rettegnék egymástól. Planétánk kizsákmányolása kiméletlenül folyik tovább. Küszöbön áll az ökológiai rendszerek összeomlása.*” (Világethosz [1997], 13. old.) David C. Korten a *Tökés társaságok világhuralma* című alapműnek tekinthető könyvében hatalmas tényanyag alapján a fentiekhez hasonló következtetésekre jut.

Az okokat tekintve több mértékadó forrás a világszerte uralkodóvá váló szabadverseny, korlátok nélküli, úgynevezett *laissez-faire*-típusú kapitalizmust jelöli meg a bajok gyökereként. Még a tőzsdépápa Soros György is, aki valójában éppen a kiméletlenség eme nyílt rendszerének köszönheti vagyonát és befolyását, azt írta nemrégiben nagy megrökönyödést keltő *A kapitalista fenyegetés* című írásában, hogy összedől a jelenlegi korlátlan szabadverseny kapitalista rendszer, ha nem tompítja az egyéni érdekek fölött álló közérdek felismerése. Csakhogy éppen az a szomorú ebben, hogy ezt a közérdeket és közjót tökéletesen mellőző, az egyes embert nem személyiségnek, hanem „gazdasági erőforrásnak” tekintő ember- és nemzetellenes utat jelölték ki számunkra is egyedüli járható útként, mondván: nincs másik alternatíva, s a gazdaságpolitikák is ennek megfelelően munkáltatnak ki a globalizáció jegyében.

A globalizáció elkerülhetetlenségének hangoztatása mellett a hazai média abban is csaknem teljesen egységes, hogy a globalizáció és globális verseny egyenesen jótétemény lesz mind az emberiség, mind pedig hazánk számára. Ellentétben azzal – írja Korten is –, amit a tőkés libertariánusok akarnak elhitetni velünk, a csalogató édes melódiák, nem az emberi befolyáson túli kérérlhetetlen történelmi erők szülöttei, hanem az igazi haszonélvezők kórusa fújja ezt szerte a világon, s különösképpen hazánkban. Nem történelmi szükségszerűségről van szó, hanem manipulációról, s ez nem fogadható el, miként a korlátlan szabadpiaci, vagy más néven *laissez-faire* kapitalizmus ideológiája sem, amelyik kitart amellett, hogy a jövedelmek és a vagyon elosztását teljes mértékben a piaci erőknek kell megszabnia. Az angol katolikus püspökök írták 1996 októberében megjelent, *A közjó* című körlevelükben, hogy „a piaci erők végeredményét tüzetesen meg kell vizsgálni, és ha szükséges korrigálni kell a természetjog, a társadalmi igazságosság, az emberi jogok és a közjó nevében.”

A harmadik út megalapozása

Paul Hellyer a neves kanadai politikus, a Trudeau-kormány egykori miniszterelnök-helyettese írja 1996-ban megjelent, és reményünk szerint 1998-ban magyarul is megjelenő, *A globális pénzügyi válság túlélése* című, *A remény gazdaságtana* alcímű könyvének zárófejezetében a következőket: „Még néhány éve is, amikor az emberek megkérdezték, hogy nevezem meg Kanada első számú problémáját, pillanatnyi habozás nélkül azt válaszoltam: a gazdaság. Azóta gondolkodván a problémán, lassan de biztosan más következtetésre jutottam. Az első számú probléma társadalmunk erkölcsi és spirituális hanyatlása. Ugyanez a megállapítás érvényes az Egyesült Államokra és a nyugati világ többi országaira is, amelyek úgy sodródnak az önző szibaritizmus tengerén, mint egy kormány nélküli hajó. A gazdaság is bajban van, de állapota egy nagyobb betegség tünete: a mások szükségletei iránt közömbös egyéni, kollektív és vállalati önző mohóság következménye.” (Hellyer [1996], 193. old.)

Ugyanezt a gondolatot Röpke is nyomatékosan hangsúlyozza a *Túl a kínálaton és keresleten* című 1958-ban megjelent munkájában, s ezt meg kellene szívelelniük a napi pragmatizmus ingoványos talaján iránytű nélkül botladozva vergődő „gazdasági szakér-

tőknek” és „szakértő politikusoknak” is: „*A tiszta üzleti élet józan világa is erkölcsi tartalékokból merít, azokkal áll vagy bukik. Ezek az erkölcsi tartalékok fontosabbak, mint valamennyi gazdasági törvény és nemzetgazdasági elv. A gazdaságon túli szellemi-erkölcsi integráció a gazdaságinak mindig előfeltétele mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. ... A piac, a verseny, a kínálat és kereslet játéka nem termelik az említett erkölcsi tartalékokat. Föltételezik és elhasználják őket. A piacon túli területekről kell, hogy jöjjenek, és a közgazdaságtannak semmiféle tankönyve nem helyettesíti őket.*” (Röpke [1996], 160. old.)

A jelenlegi libertariánus, egyedül üdvözítőnek propagált út alternatívája nem a piacgazdaság elvetése, hanem a nemzet érdekeit és értékeit, őseink emlékeit, jogaink méltóságát, kultúránk hagyományát, nagy költőink szavát is befoglaló magyar szociális piacgazdaság megteremtése. Szilárd megalapozása, támasza s talpköve minden kétséget kizáróan a tiszta erkölcs, melynek megteremtésében a kovász szerepét is betöltő „természetes nemességre” nélkülözhetetlen szükség van. „*Egyre inkább meggyőződésemmé válik annak rendkívüli fontossága – mondja Röpke –, hogy a társadalomban kell lennie egy nem nagy, de mégis mértékadó csoportnak, amely bizonyos megváltoztathatlan normákért és értékekért felelősséget érez. Ezt a felelősségérzetet azzal is megpecsételi, hogy az említett értékekhez életpéldájával is a legkeményebben ragaszkodik. Természetes nemességnek, nobilitas naturalisnak nevezhetném ezeket az embereket, akiket a társadalom sohasem nélkülözhetett. Ma pedig, amikor annyi minden szétmállik és inog, még nagyobb szükségünk van erre a természetes nemességre, erre az elitre, amely nemesi címért csak a legmagasabb szintű teljesítményből származtatja. Az ilyen életet természetes méltóság övezi. Az emberek készségesen elismerik tekintélyét. A természetes nemességnek ebbe a szűk rétegébe minden társadalmi csoportból juthatnak be emberek, de csak kevesen. Példaadó és lassan érő élet, lemondásokkal teli, a közösségért végzett munka, vitathatatlan jellemesség, alsóbb ösztöneinek állandó fékezése, érett ítélőképesség, makulátlan magánélet, a jogért és igazságért való bátor és rendíthetetlen kiállás, általában: magas szintű példaadás – ezek azok a tulajdonságok, amelyek a nép bizalmából az osztályok, érdekek, nemtelen szenvedélyek, gonoszkodások és ostobaságok fölé emelik a természetes nemeseket, akik így a nemzet lelkiismeretévé válnak.*”

Az erkölcsi nemeseke e rétegéhez tartozni a legnemesebb cél, amely mellett az élet bármi más sikere érdektelenné kell, hogy halványuljon.

Valamely szabad társadalom, különösen akkor, amikor – mint a miénk – tömeg-társadalommá készül aljasodni, képtelen ilyen cenzori osztály nélkül létezni. A szabad világ fennmaradása attól függ, képes lesz-e korunk a közgondolkodás arisztokráciáját kellő számban létrehozni.” (Röpke [1996], 161–162. old.)

S az önazonosságát megőrző szabad magyar nemzet fennmaradása is ettől függ!

Gazdaságpolitikai lépések a harmadik út felé

A hatalom birtokosai mindig előszeretettel hangsúlyozzák, hogy ők járnak az egyedül üdvözítő úton, és ellenfeleik nem tudnak megfogalmazni gyakorlati lépésekben tettest öltő életképes alternatívákat sem. A szándékos globalizálás a világon mindenütt hasonló következményekkel jár, és a rendszer radikális módosítása is hasonló lépéseket igényel. Jól tükrözi ezt Kanada példája is, amelyre vonatkozóan a már hivatkozott Paul Hellyer pontosan azoknak a mélyre nyúló gazdasági reformlépéseknek a megvalósítását szorgalmazza, amelyek meglépése a rossz útra vezetett magyar gazdaságot is a helyes útra terelhetné.

Öt radikális lépés megtétele szükséges. Az első és alapvető fontosságú a pénzügyi reform. Az államnak jelentős mértékben újra be kell lépnie a pénzteremtés folyamatába. Nincs más olyan elfogadható eszköz, hogy a deficit növekedése és további eladósodás nélkül fenntarthatók vagy növelhetők lennének az állami kiadások. Az állami kiadások magas szintje szükséges viszont a gazdasági növekedés elfogadható szintű fenntartásához, és az ehhez szükséges többlet-pénznek adósságmentes, az állam által teremtett pénznek kell lennie.

A rendszer hosszú távú stabilitásához ugyancsak fontos, hogy a teljes állami és magánadósságnak a GDP-hez viszonyított arányára felső határt szabjanak meg. Ezt gyakorlatilag nem lehet elérni, ha csaknem az összes évente létrehozott új pénzt adóssággként teremtik meg. Az adósságnak a GDP-hez viszonyított arányára felső határt megszabni csak úgy lehet, ha a rendszerbe tekintélyes mennyiségű adósságmentes pénzt visznek be.

A felső határ megszabásához arra is szükség van, hogy ismét nagyon alacsony kamatlábakat vezessenek be és tartsanak fenn. Ez két lényeges reformmal válik lehetségessé. Először olyan jövedelempolitikát kell megtervezni, amelyik nagyon alacsony inflációval jár, mintegy az alacsony kamatlábak előfutáraként. Másodszor a központi bankoknak végső soron az államnak kell felelősséggel tartozniuk, nehogy monopoljelleggel kerüljön kezükbe a kamatláb botkormány.

A bankok szigorúbb szabályozása alapvető ahhoz, hogy a magánbankok által létrehozott pénz a termelő vállalkozások teljesítményének növelésére irányuljon és a fogyasztói kiadások finanszírozására, a hitelből fedezett kivásárlások, felvásárlások és a pénzügyi szolgáltatói ágazat mindenfajta spekulációinak jelenlegi nagy arányú finanszírozása helyett.

Végezetül a devizaügyleteket meg kell adóztatni olyan mértékig, ami ahhoz szükséges, hogy gyakorlatilag kiküszöböljék a rövid távú spekulációt, s ekképpen a kormányzatok visszanyerjék szükséges függetlenségüket a nemzetgazdaságuknak választóik érdekében való működtetéséhez.

Ezek tehát a nélkülözhetetlen követelmények. Pénzügyi reform a gazdaság serkentésére, a deficit csökkentésére és az adósság/jövedelem arány felső határának megszabására; a monopóliumok és oligopóliumok számára olyan jövedelempolitikák kimunkálása, amelyek véget vetnek a jelentős mérvű inflációnak, és egyengetik a gazdaság növekedéséhez és az adósság felső határának megszabásához egyaránt lényeges alacsony kamatlábak útját; szigorúbb banki szabályozások annak biztosítására, hogy a magánúton létrehozott pénzt a közjó érdekének megfelelően használják, vagyis a pénz „nyomatásának” jogosítványa valóban ennek szolgálatában álljon; a központi bankoknak, végső soron a kormánynak kell felelősséggel tartozniuk, mert az abszolút és felelőtlen hatalom ellenében ellehetetlenül a demokratikus kreativitás; a devizaügyleteket olyan mértékig kell megadóztatni, ami ahhoz szükséges, hogy helyreállítsa a demokratikusan megválasztott kormányok tekintélyét és valamelyes hatalmát.

Ez az öt reform az állam hajóját 180 fokkal fordítaná vissza a józan ész irányába, lehetővé téve a teljes foglalkoztatottságot és a normális gazdasági növekedést, amelyek kombinálva az állam által teremtett pénz előnyeivel, az államadósság alacsony kamataival és a devizaügyletek megadóztatásából származó bevételekkel, a Pénzügyminisztérium számára lehetővé tenné, hogy két vagy három éven belül költségvetési többletet érjen el, és megkezdje az államadósság rendezését, a törvényességi korlátokkal kapcsolatos nyugtalanokodás helyett.

Bizonyos, hogy hazánkban is a Hellyer-féle gyökeres változtatások jelentenék a gazdasági harmadik út irányába való haladásunk kezdő lépéseit. A harmadik út azonban nem királyi út, s nem a langyos kompromisszumok útja.

A riadó megfűvése

A magyar társadalom egészségi, lelki-szellemi és erkölcsi állapota kétségbeejtően riasztó, s minden belenyugvást sugalló, a konzumidiotizmussal ámitó propaganda ellenére riadót kell fűjni. Röpke nem nevezhető a szó megszokott értelmében radikálisnak, sokkal inkább józan megfontoltnak. Éppen ezért ismerte fel, hogy mikor nincs helye a belenyugvásnak, a kompromisszumok keresésének. Szavai felkavaróan érvényesek ránk, szinte rólunk és hozzánk szólnak. *„Ugyanazzal a biztonsággal, amellyel a társadalom tudja, ki előtt kell leemelnie a kalapját, azt is tudnia kell, ki előtt kell egyetlen szó nélkül a fején hagynia. Ha egyiket sem tudja már biztosan, amikor a leglényegesebb dolgokban a vélemények tetszőlegesen lehetnek, itt az idő a riadó megfűvésére. A reflexek nem dolgoznak már, és eljutottunk a normák és értékek olyan fellazulásához, amelyek nélkül semmiféle társadalom nem tud tartósan létezni. Eltűnik a tisztelet, de az értékškála másik végén éppúgy eltűnik az a képesség, hogy kompromisszumot nem tűrve felháborodjunk. Baj van azzal a társadalommal, amely a jogtíprás, az önkény, az embertelenség, a türelmetlenség, a kegyetlenség és a részvétlenség csapásaira nem reagál, és beáll az a fásultság, amely az összeomlás előfutára. Ha azután a felháborodás helyére, amely nem tűr mentséget, a szépítés, az érdekesnek tartás, a megértésért folytatott propaganda, az eszköz céllal történő szentesítése, elméletek készítése indoklásul, az abnormissal folytatott sznobisztikus flört lép, akkor elértük a mélypontot.”* (Röpke [1996], 33. old.)

S a riadó megfűvésében kitüntetett szerepük van az írástudóknak, amit ha nem vállalnak, akkor árulókká válnak. Az írástudó is a kor gyermeke, de nem lehet a kor prédája. Babits Mihály írta 1928-ban Benda könyvéről, az ugyancsak *Az írástudók árulása* című nagyszerű tanulmányában: *„Az írástudó is szegény vándor, magánéletében: de ő egyszersmind kalauz. Neki is bukdácsolnia kell, s kerülgetni az akadályokat jobbra és balra: de ő egyszersmind vállalta azt a tiszteletet, hogy folyton szem előtt tartja a Csillagot. Ő is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégiscsak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. Aki egyenesen feléje megy, betöri homlokát, és elpusztul. De aki végképp elveszti szem elől, az eltéved, és céltalan tömkelegbe fullad. Az »áruló« írástudó tehát nem azzal lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra.”* (Babits [1928], 173. old.) Ez a harmadik út üzenete.

HIVATKOZÁSOK

- Babits M. [1928]: *Az írástudók árulása*; megjelent: *Babits Mihály összegyűjtött munkái*; III. kötet, Atheneum, Budapest, é.n.
- Duchrow, U. [1995]: *Alternatives to Global Capitalism: Drawn from Biblical History, Designed for Political Action*; International Books with Kairos Europa
- Hellyer, P. [1996]: *Surviving the Global Financial Crisis: The Economics of Hope for Generation X*; Chimo Media, Toronto
- Korten, D. C. [1996]: *Tőkés társaságok világhuralma*; Kapu Kiadó, Budapest
- Röpke, W. [1996]: *Civitas Humana: Emberséges társadalom – emberséges gazdaság*; Kráter Műhely Egyesület, Budapest
- Schumacher, E. F. [1991]: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Soros Gy. [1997]: *A kapitalista fenyegetés*; Magyar Hírlap, január 25, 17–18. old.
- Van Zon, H. [1992]: *Alternative Scenarios for Central Europe*; Commission of the European Communities (Internal dokument), Brüsszel
- Világethosz [1997]: *A világvallások parlamentjének nyilatkozata*; Egyházforum, Budapest

Clifford Cobb – Ted Halstead – Jonathan Rowe

Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?

Miért van szükségünk a fejlődés új mutatóira, miért nem rendelkezünk ezekkel, és hogyan változtatnák meg a társadalmi és politikai helyzetképet*

A legutóbbi amerikai választások forгатagában a politikai hírmagyarázókat meg-hökkentette egy makacs tény. A gazdaság ragyogóan működött, legalábbis a szokásos mutatók szerint: a termelékenység és foglalkoztatottság nőtt, az inflációt féken tartották. A *World Economic Forum* Svájcban kinyilvánította, hogy a Japán dominancia éveit után az Egyesült Államok visszaszerezte pozícióját, mint a világ legversenyképesebb gazdasága.

A Clinton adminisztráció reménykedve várt, de a tapsorkán nem jött be. A szavazók nem érezték jobban magukat, noha a közgazdászok azt mondták, hogy kellene. A közgazdászok értelmezése szerinti gazdaság fellendült, de azok az emberek, akikből a társadalom áll – vagy legalábbis legnagyobb részük – nem így érezték. Bill Clinton elnök ténylegesen kiküldte gazdasági tanácsadóit a nép közé, hogy rábeszéljék az amerikaiakat: a tapasztalatuk helytelen és a mutatóknak van igazuk.

Az a furcsa rés aközött, amit a közgazdászok mérni választanak és amit az amerikaiak megtapasztalnak, a kampányidőszak hivatalos rejtélyévé vált. *1994 paradoxona: boris választók ragyogó időben* – írta a *New York Times* az első oldalán. *Fellendülés, de kiknek a számára?* – hozta a *Time* a címlapján. Az újságírók azonban soha nem jutnak el az alapvető kérdésig, nevezetesen, hogy a hivatalos mutatók egyszerűen rosszak és rossz irányba vezetnek a nemzetet.

A probléma azonban sokkal mélyebb annál, mint hogy a gazdaság egyszerűen „kétretegű” – azaz hogy prosperitás van fenn, miközben hanyatlás középen és lenn –, amely oly sok figyelmet kapott. Éppen magát a prosperitás meghatározását érinti. A XIX. századi író, John Ruskin találó szavaival egy gazdaság egyaránt előállít „javakat” és „bajokat”, ugyanakkor azonban a jólét hagyományos mutatói a kettőt egybemossák. Lehetséges-e, hogy miközben a hajó lassan süllyed a bajok tengerében, a felső réteg kiemelkedik a fedélzeten, és a gazdasági fejlődés országos mutatói nemigen adnak magyarázatot erre a tényre?

Számos tünetre figyelhetünk fel: az emberek hosszabb ideig dolgoznak kevesebb bérért. A középosztály lecsúszik, miközben a gazdagok teljes gözzel törnek előre. A bűnözés, az erőszak nő, egyre több család bomlik fel. A *Business Week/Harris* közvélemény-kutatás márciusban azt az egyáltalán nem meglepő hírt közölte, hogy a lakosság 70 százaléka borúsnak látja a jövőt. Mintha egy modern New York-i gimnázium pályaválasztási tanácsadója szólna, a Clinton-adminisztráció azt mondta, hogy az amerikaiak egyszerűen a csodálatos új gazdasághoz való alkalmazkodástól szoronganak. Hasonló hangnemben szól Alan Greenspan, a Jegybank Igazgatóságának elnöke is, aki a múlt év februárjában azt mondta egy San Franciscóban tartott üzleti összejövetelen, hogy „láthatólag megmagyarázhatatlan a népesség rendkívül mélyen gyökerező rossz előérzete a gazdasági kilátásokról”.

* A tanulmány a *The Atlantic Monthly* 1995. októberi számában jelent meg, *If the GDP is Up, Why is America Down?* címmel.

Clifford Cobb politológus, a *Responsive Schools, Renewed Communities* (1992) (Fogékony iskolák, megújult közösségek) munkatársa, valamint a *Redefining Progress* (A fejlődés újrafogalmazása), egy San Francisco-i nonprofit társadalom-politikai szervezet kutatási igazgatója.

Ted Halstead a *Redefining Progress* alapítója és ügyvezető igazgatója.

Jonathan Rowe a *The Washington Monthly* szerkesztője és a *The Christian Science Monitor* szerzői gárdájának tagja. Társ szerzője Edgar Cahn-nal a *Time Dollars* (Idődollárok) című könyvnek. Rowe a *Redefining Progress* program-igazgatója.

Azok a buta emberek! De nem lehetséges-e, hogy az ország gazdasági szakértői élnek egy olyan statisztikai Potemkin-faluban, amely elrejtí elölük az amerikaiak által ténylegesen megtapasztalt valóságot? Nem érkezett-e el az ideje annak, hogy bizonyos alapvető kérdéseket tegyünk fel azokkal a mutatókkal kapcsolatban, amelyekre a szakértői vélemények épülnek és azokról az előfeltevésekről, amelyekben ezek a mutatók alapulnak? A gazdasági mutatók a legjelentősebb visszajelzések az országos politika vezetésére számára. Ezek határozzák meg azokat a gazdasági problémákat, amelyekkel a politikai szféra foglalkozni fog. Ha a gazdasági fejlődés nemzetgazdasági mutatói elavultak, akkor folyamatosan kiszolgáltatnak bennünket olyan politikáknak, amelyek nem lehetnek sikeresek – ugyanis nem az igazi problémákra irányulnak.

Manapság a két politikai párt felfogása az eszközök tekintetében valamennyire különbözik ugyan egymástól, de egyik sem vitatja, hogy az országos politika végső célja a nagy mérőszámok, a bruttó hazai termék állandó növelése. Egyik sem vonja kétségbe, hogy a növekvő GDP gyógyír a nemzet bajaira; úgy vélik: ha az amerikaiak a növekvő GDP ellenére is nyugtalanok, akkor még nagyobb GDP-növekedésre van szükség.

Ez nyilvánvalóvá vált a választások utáni hónapokban, mivel a média folytatta a fölfelé tartó gazdaságról és a lecsúszó emberekről szóló történeteket, de soha nem sikerült eljutniuk a döntő kérdéshez: mit jelent egyáltalán a „felfelé”? A *Business Week* júliusi, *A bérkorlátozás* című címlap-sztorija sokkal közelebb járt az igazsághoz, mint bármikor. A cikk figyelemre méltó kételyt mutatott a hagyományos bölcsességgel szemben. A magazin szerkesztősége azonban gyorsan visszavonulót fűjt. Miért nem boldogulnak jobban a dolgozók a vállalati nyereség és a „gazdaság” növekedése ellenére? Mert „Amerika nem növekszik elég gyorsan” – mondták.

Márpedig a GDP és különböző változatai – a növekedési ráta, az expanzió, a fellendülés – váltak a nemzet gazdasági jelentéseinek és vitáinak kulcsszavaivá. A szó szoros értelmében nem gondolkodhatunk nélkülük a gazdaságról. Ugyanakkor ezek az elnevezések egyre inkább olyan elvont fogalmi torlaszokká váltak, amelyek elválasztanak bennünket a gazdasági realitásoktól. Semmit nem mondanak arról, hogy ténylegesen mi történik.

A GDP egyszerűen a piaci tevékenység és a pénztulajdon változásának nyers mércéje. Semmiféle különbséget nem tesz a kívánatos és nemkívánatos dolgok és események, vagy a költségek és a hozamok között. Mindennek tetejébe a valóságnak csak azt a részét veszi figyelembe, amelyet a közgazdászok arra méltónak tartanak: a pénzügyi tranzakciókban szereplő részt. A háztartásban és az önkéntes szektorokban teljesített döntő gazdasági funkciókat egyáltalán nem veszik számításba. Ennek eredményeként a GDP nemcsak elleplezi a társadalmi struktúrák zavarait és a természeti környezet meghibásodását, amelyekről a gazdaság és az élet maga is végső soron függ, hanem ami még rosszabb, ezeket a zavarokat gazdasági nyereségként tünteti föl.

Ugyanakkor a politikusaink, a média és a gazdasági hírmagyarazók kötelelességszerűen folytatják a GDP számainak nagy jelentőségű dologként való szétkürtölését. A GDP-t alkotó számok pontosságát illetően felmerülnek ugyan kételyek, és esetenként némi toldozás-foldozás is előfordul. Alig több azonban különleges csemegénél az, ha a nagy statisztikai összegzés előfeltevéseit vetik fel. Hogy őszinte meggyőződésből vagy vaskalapos szakmai és pénzügyi érdekből teszik-e – nem tudni, de tény, hogy a politikusok, a közgazdászok és a többiek nem nagyon akarnak mindezen változtatni.

Sürgős szükség van azonban a fejlődés új mutatóira, amelyek a ténylegesen létező gazdasághoz szorosan kapcsolódnak. A *Redefining Progress* (a Fejlődés Újrafogalmazása) elnevezésű új szervezet tagjaiként arra törekszünk, hogy széles körű nyilvános vitákat folytassunk a gazdasági fejlődés értelmezésével és az ennek eléréséhez legalkalmasabb eszközökkel kapcsolatban. Mindezek érdekében kifejlesztettünk egy új mutatót, egyrészt

azért, hogy világossá tegyük: ez megvalósítható, másrészt hogy vizsgálható legyen, milyen is egy ilyen mutató. Ez az új mérőszám a gazdaságpolitikának és előfeltevéseinek újragondolására készített. Határozottan azt sugallja, hogy nem a választópolgárok azok, akik nincsenek kapcsolatban a valósággal.

A gazdasági (hibás) mérési módok rövid története

GDP oly hosszú ideje a gazdaságpolitika próbaköve, hogy a legtöbb amerikai valószínűleg egyfajta egyetemes normának tekinti. (1991-ben váltott át a kormányzat a régi GNP-ről a GDP-re, melynek indokait a későbbiek során világitjuk meg.) Valójában a GDP történelmi termék, egy másik korszak maradványa. A Nagy Gazdasági Válság és a második világháború kihívásainak szülte, amikor a nemzet a maitól nagyon különböző gazdasági realitásokkal szembesült. A történelem során a gazdasági mérési módok mindig a korszak körülményeiből és hiedelmeiből nőttek ki. Ahogy a nyugati gazdaságok a mezőgazdaságból az iparon át a pénzügyi és szolgáltató gazdaságokba mentek át, úgy a mérési módok is általában ennek megfelelően fejlődtek. Századunkban azonban, és különösen a háború óta, a fejlődési folyamat vontatott mozgással lassult. A piacgazdaság továbbra is gyökeres változásokat szült. Különösképpen egyre mélyebben hatolt be a család, a közösségek és a természeti környezet terrénumába, amelyek egykor hatókörén kívül estek. Noha a változások felgyorsultak, a gazdaság állapotának és fejlődésének mérése megtorpant.

A nyugati világban a nemzetgazdasági elszámolások első becslése Thomas Petty 1665-ös munkája volt Angliában. Petty meglehetősen széles kört fogott át, megpróbálta felmérni a nemzet adózási kapacitását. Franciaországban azonban szűkebb nézőpont alakult ki. Az uralkodó gazdasági elmélet a fiziokratáké volt, akik azt vallották, hogy a nemzet gazdagodásának igazi forrása a mezőgazdaság. Nem meglepő tehát, hogy gazdasági méréseik központjában a mezőgazdasági termelés állott. A nézőpontok azonban még Franciaországban is nagy változatosságot mutattak. Angliában, az iparosodottabb országban, Adam Smith a nemzet vagyonosodásának átfogóbb elméletét fogalmazta meg, és ez felelőle az ipar teljes körét is.

Smith számos fontos megállapításából azonban az egyik elkerülte lelkes követőinek figyelmét, nevezetesen az, hogy Smith kizárta vizsgálódásai köréből azokat a területeket, amelyeket ma vendéglátó és szolgáltató gazdaságoknak nevezünk, beleértve az államigazgatást és a jogszolgáltatást is. Az ilyen funkciók vagy hasznosak vagy nem, mondotta. De végső soron „semmilyen értékkel nem rendelkező nem termelő tevékenységek”, mert nem hoznak létre fizikai terméket. Ez a nézet bizonyonnyal vitatható, de Smith felvetett egy döntő kérdést, amely olyannyira eltűnt a gazdasági gondolkodásból. Van-e különbség a pusztá pénzbeli tranzakciók és a nemzet jólétéhez való valódi hozzájárulás között?

A tizenkilencedik század végére Anglia gazdasági súlypontja jelentősen eltolódott a gyártástól a kereskedelem és a pénzügyek irányába. Ebben az új gazdaságban Smith nézetei a nemzet gazdagságáról kezdtek szűkké válni. Alfred Marshall, aki világosan megfogalmazta a ma neoklasszikusnak nevezett közgazdaságtant, kijelentette, hogy a hasznosság, s nem pedig a fizikai megtestesülés a termelés és a gazdagság igazi normája. Az ügyvédi díjak, az ügynöki megbízások, az elvont kereskedelem-gazdaság valamennyi ügírata lényegében nem különbözik a burgonyazsákoktól vagy a vasrakománytól. Egy dolog gazdasági jelentősége nem annak minőségében, hanem egyszerűen piaci árában van.

A nemzetgazdasági elszámolásoknak az ár legkisebb közös nevezőjével való összekapcsolása jelentős következményekkel járt. Azt jelentette, hogy a kereskedelem min-

den egysége feltételezés szerint hozzájárul a nemzeti jóléthez, csupán annak a ténynek alapján és olyan mértékig, hogy előállították és megvásárolták. Ugyanakkor azt is jelentette, hogy csak azok a tranzakciók számíthatók a nemzeti számbavételbe, amelyek pénzzel járnak. Ez az irányzat figyelmen kívül hagyott két nagy területet: egyrészt a család és a közösség funkcióit, másrészt a természeti környezetet. Mindkettő döntő jelentőségű a gazdasági jólét szempontjából. Mivel azonban az általuk nyújtott szolgáltatások az árrendszeren kívül esnek, ezért nemzeti elszámolásunk számára láthatatlanok.

Egykor érthető volt ez a kihagyás. Adam Smith idejében az életnek az a része, amit „piacnak” hívunk, a fizikai és társadalmi témek nagyon kis részét képezte. Akkoriban úgy tűnt, hogy a természeti környezet erőforrásai végtelenek, és az ipari hulladékok elnyelése tekintetében végtelen a kapacitása. Úgy látszott, hogy a társadalmi rendszer oly erősen kötődik a múlthoz, hogy nem gondolták: a növekvő piac ettől elszakíthatja.

Századunkban azonban ezek a feltevések egyre tarthatatlanabbakká váltak. Nem véletlen, hogy a természeti környezet és a társadalmi rendszer az utóbbi évtizedekben erősen lepusztult, ugyanis pontosan ezeket területeket zárták ki a tizennyolcadik és tizenkilencedik századi feltevések a nemzeti jólét számbavételéből, mégpedig mind a kapitalista, mind pedig a szocialista gazdaságokban. Ez a lepusztulás a gazdaságpolitikák megfogalmazásaiban nagyrészt láthatatlan maradt, mert a fejlődés mérésére szolgáló mutatóink ezt nem veszi figyelembe, és ennek eredményeként az országos politikai vonalvezetés még inkább rontott a helyzeten. De miként kerültek a nemzeti elszámolások egy letűnt korszak feltevéseinek csapdájába? A megértés érdekében hasznos lesz megvizsgálunk azt a kort, amelyben a nemzetgazdasági elszámolások jelenlegi formáját kialakították.

1931-ben kormányzati és magánszakértők egy csoportját hívták meg kongresszusi meghallgatásra, hogy választ adjanak a gazdasággal kapcsolatos alapvető kérdésekre. Kiderült, hogy nem tudtak: a legfrissebb adatok csak 1929-re vonatkoztak, és azok is hiányosak voltak. 1932-ben, a Hoover-adminisztráció utolsó évében, a szenátus a Kereskedelmi Minisztériumot kérte fel, hogy készítsen átfogó becslést a nemzeti jövedelemről. Nem sokkal ezután a Minisztérium egy Simon *Kuznets* nevű fiatal közgazdászt bízott meg, hogy fejlessze ki a nemzeti elszámolások egységes rendszerét. Ez lett a prototípusa annak, amit ma GDP-nek nevezünk.

A harmincas évek múltán újfajta gazdaságpolitikai gondolkodásmód vert gyökeret a New Deal néhány híve között. Felfogásukban a szövetségi kormány szerepe nem az ipar koordinálása, vagy az ipari monopóliumok létrejöttének megakadályozása, ahogy a New Deal kezdetben tette. A kormányzatnak sokkal inkább egyfajta pénzügyi karburátor szerepét kell ellátnia, hogy a vásárlóerő gazdag keveréke áramoljék a motorba, ha szükséges még deficit árán is.

Ezt az elméletet, persze, általában John Maynard *Keynes*-nek tulajdonítják, de a gyakorlatban számos New Deal-es már korábban is ösztönösen ehhez közelített. Mivel a Keynes-i vezetés inkább a pénzforgalommal operált, mintsem bürokratikus programokkal, ezért ehhez új nemzetgazdasági elszámolásra volt szükség. A Nobel-díjas Robert *Solow* (MIT) *Kuznets* munkáját a Keynes-i „fiziológia” „anatómiájának” nevezte.

A kettő formálisan is összetalálkozott a második világháború alatt, és a GNP vált a nemzet gazdaságpolitikájának elsődleges mutatójává. Nehéz lenne túlbecsülni a GNP-nek háborúban betöltött tervezési szerepét. Keynes maga mindkét világháború alatt központi szerepet játszott a Brit Kincstárban. A második világháború kezdetén társszerzője volt a híres tanulmánynak *The National Income and Expenditure of the United Kingdom, and How to Pay for the War* (Az Egyesült Királyság nemzeti jövedelme és kiadásai, és hogyan finanszírozzuk a háborút) címmel, amely a mai GDP elméleti alapjainak nagy részét szolgáltatotta.

Az Egyesült Államokban a Manhattan Terv ugyan nagyobb hírnévre tett szert, de mint szakmai teljesítmény, a GNP kifejlesztése sem volt kevésbé fontos. Az elszámolások lehetővé tették az ország számára a kihasználatlan kapacitások feltárását, és így messze meghaladták azokat a termelési szinteket, amelyeket a hagyományos megítélés egyáltalán lehetségesnek tartott. Nagy meglepetésükre az amerikai kutatók a háború után megtudták, hogy Hitler sokkal alacsonyabb termelési célokat tűzött ki, főként rafinált nemzetgazdasági elszámolások hiányában.

A háború megnyeréséhez való hozzájárulásuk okán a keynesianusok elbizakodottakká váltak. A Nagy Válság szelleme még mindig kísértett az Egyesült Államokban, de ezek a közgazdászok úgy gondolták, hogy megtalálták a gazdasági mennyország kulcsait, és megfelelő fiskális irányítással, s a GNP részletes ismeretének birtokában úrrá tudnak lenni a rettegett „gazdasági ciklusokon”, és vég nélküli prosperitást tudnak biztosítani. Amikor John Kenneth Galbraith a *Fortune* magazin szerkesztői közé lépett, első munkájában vezérfonalat készített Amerika gazdaságának háború utáni állapotba vezetésére. A tanulmány a GNP elszámolások szerinti konkrét elképzelésekre épült. „Az egyik jó okunk arra, hogy a háború után prosperitást várjunk, az a tény, hogy meg tudjuk határozni ennek konkrét jellemzőit” – írta a tanulmányban. „Ezért köszönetet mondhatunk a kevés figyelmet kapott, de az U.S. jelenlegi teljesítménye statisztikai számbavételi mutatóinak látványos tökéletesítéséért.”

Az 1946-os *Employment Act* (Foglalkoztatási Törvény) a GNP-t és az általa megtestesített elméletet hivatalos irányelvvé tette. Megalakították a *Gazdasági Tanácsadók Tanácsát* (Council of Economic Advisers), mint a „gazdasági vezetés főpapjainak testületét”, ahogy ezt Allan J. Lichtman, az American University történelemprofesszora írta, és a GNP lett a katekizmusuk. A termelési szenvedély, amely kihúzta az országot a Nagy Válságból és átségitette a háborún, most a béke modelljévé is vált.

Eme fejlemények határozták meg a gazdaságpolitika útját és a gazdaságról szóló híradásokat a következő ötven évben. A helyzet több szempontból is ironikus. Ha furcsának találjuk, hogy a liberális demokraták a háborús gazdaság elveit állandó kormányzati sablonná tették, úgy az sem kevésbé furcsa, hogy a republikánusok lelkesen elfogadják a jólét olyan mérését, amelyik alapjában a központi állami tervezés eszköze.

Mindennek számos olyan következménye lett, amit kevesen láttak tisztán annak idején. Az egyik szerint a közgazdászok váltak az amerikai társadalompolitika megfoghatóbbá és leibbebbé tehetővé. A háború előtt a közgazdászokat nem idézték az újságokban, hűvévé néhány hivatalos megnyilatkozásukat. Most azonban kikérik véleményüket, és ezeket kanonizált igazságként idézik. Ráadásul az eme közgazdászokat erősen támogató Demokrata Párt a technokrata felső vezetés híve lett, akikről az emberekért való munkálkodást lehetett feltételezni, ámbar ez meghaladta látókörüket.

A legnagyobb kihívás azonban abban volt, hogy kik is „az emberek”. Mivel a keynesianusok a fogyasztásban látták a prosperitás hajtóerejét, ezért Washington a társadalmat is ilyen kategóriákban kezdte nézni és kezelni. Nem voltak többé farmerek, munkások, üzletemberek, vagyis termelők, hanem csak fogyasztók, akiknek ünnepélyes nemzeti kötelessége a költsékezés, nehogy visszatérjen a rettegett Nagy Válság. Fiataljaink korábban a háborúba masíroztak, most meg az országot teljesen behálózó bevásárlóközpontokba.

Ebben a légkörben a GNP, a politika mércéje és eszköze, gyorsan a politika végcéljává vált. A GNP által kizárt nemzeti társadalmi kohéziót és a természeti környezetet adottnak tekintették. A General Electric Színház vendéglátója, Ronald Reagan, minden héten kijelentette a nemzetnek: „legfontosabb termékünk a fejlődés”. Mivel a termékek fejlődésnek minősültek, ezért a GNP növekedése ugyancsak fejlődés.

A GDP ma: hogyan lesz a lentből fent

Ha egy város rendőrfőnöke ma kijelentené, hogy a város közterületein a „tevékenység” 15 százalékkal növekedett, az embereket ez nem elégítené ki, még kevésbé az újságírókat. Követelnék a részletes adatokat. Pontosan mi növekedett? A faültetések vagy a betörések száma? A társadalmi munka vagy az utcai rablótámadások? A jószomszédi szolgáltatások vagy a gépkocsik feltörése? A tevékenység mennyisége önmagában semmit nem mond arról, hogy az élet a köztereken rosszabb avagy jobb lett-e. A gazdaságban is hasonló a helyzet. A „kevesebb” vagy a „több” nagyon keveset jelent, ha nem tudjuk, miről van szó. Úgyanakkor a GDP kollektív bódulatában ritkán tesznek fel ilyen alapvető kérdéseket.

Önmagában a GDP nagyon kevésről informál. Egyszerűen az anyagi és nem anyagi tevékenységek körében egy országban meghatározott időszak – rendszerint egy év – alatt létrehozott termékek és szolgáltatások végső felhasználásra került összessége, pénzben kifejezve. Nem tesz különbséget költségek és hasznok, produktív és destruktív vagy fenntartható és fenntarthatatlan tevékenységek között. Az ország hogylétének központi fokmérője úgy működik, mint egy olyan számológép, amelyik csak összead, de kivonni nem tud. Minden piaci eseményt az emberek javára szolgáló nyereségként kezel, miközben mindent figyelmen kívül hagy, ami a monetarizált csere világán kívül történik, tekintet nélkül annak jóléti fontosságára.

A GDP különös normája szerint az ország gazdasági hőse az a halálos rákbeteg, aki éppen egy költséges válópert folytat. Kedvező esemény egy földrengés vagy hurrikán. Ennek legkívánatosabb helyszíne egy többmilliárd dolláros befektetési alap székhelye. Mindezek hozzáadódnak a GDP-hez, mert pénzcserével járnak. Mintha egy vállalat olyan könyvelést folytatna, melyben minden „tranzakciót” összeadnak, anélkül hogy különbséget tennének bevételek és kiadások, vagy aktívák és passzívák között.

A GDP fonáksága valójában a társadalom minden részét érinti. 1993-ban William J. Bennett, Reagan oktatásügyi minisztere tanulmányt tett közzé a társadalmi hanyatlásról. „A legfontosabb kulturális mutatók indexe” (*The Index of Leading Cultural Indicators*) címmel látta el, szándékos ellenpontjaként a Kereskedelmi Minisztérium hasonló elnevezésű rendszeres gazdasági jelentésének. Célja az volt, hogy részletesen megvilágítsa a továbbra is folytatódó társadalmi leépülést, noha az ország gazdasági mutatói emelkednek.

Bennetnek a bűnözésre, a válásokra, a tömegmédiához való mániákus kötődésre és a többire vonatkozó kíméletlen leltárából az a furcsa tény türemkedik ki, hogy ezek többsége ténylegesen növeli a GDP-t. A növekedés szinonimája a ‘társadalmi hanyatlás’ lehet. A válások például tekintélyes összeggel növelik – az ügyvédi számlák, a második háztartás szükségessége, a gyerekek szállítása, a nevelési tanácsadás igénybevétele stb. – révén. Egyedül a valóperes ügyvédek évente néhány milliárd dollárral, de valószínűleg jóval többel járulnak hozzá a növekedéshez. A válások az ingatlan üzletágat is jelentősen fellendítik. „Sajnos a válások teszik ki üzletágunk jelentős részét. Eszerint el kell adni egy lakást, és néha kettőt kell vásárolni”, mondotta egy ingatlanügynök Chicago elővárosában a *Chicago Tribune*-nek. Hasonlóképpen a bűnözés több mint évi 65 milliárdos bevételt jelent a virágzó bűnmegelőzési és biztonsági iparnak. Egyedül a Club elnevezésű autózár mintegy 100 millió dollárral növeli évente a GDP-t, nem számítva a riasztókat. Még az olyan borzalmas esemény is, mint az Oklahoma City-ben történt robbantás, a GDP furcsa számbavételi rendszere szerint gazdaságilag kedvezőnek minősül. „Az elemzők azt várják, hogy a bűncselekmények elhárítására szolgáló eszközöket gyártó cégek részvényeinek árfolyama a következő néhány hónapban emelkedni fog – írta a *Wall*

Street Journal röviddel a robbantás után –, mivel a biztonság előtérbe kerülése a szerződésszám növekedésében csapódik le.”

Bennett dermesztő adatokat idéz, miszerint a tizenévesek átlagosan napi három órát töltenek tévénéssel, és körülbelül öt percet az apjukkal való beszélgetéssel. Ugyanakkor a szülőkkel való beszélgetés semmit nem ad a GDP-hez, viszont az MTV elősegíti, hogy lelkes GDP-növelő fogyasztókká váljanak. Még a leányanyák is új kicsiny fogyasztókat hoznak a világra (ahol gyorsan részesévé lesznek a „gyerkőc piacnak”, utána pedig a „tizenéves piacnak”, és a kettő együttesen több mint 200 milliárd dollárral növeli a GDP-t). Amíg tehát a Bennett-hez hasonló konzervatívok méltán helytelenítik a nemzet társadalmi hanyatlását, addig szabadpiacos megfelelőik ugyanazokat a jelenségeket a GDP szemüvegén át nézik, és pszegőt bontanak.

Valami hasonló történik a természeti környezettel is. Az ország minél inkább kimeríti természeti erőforrásait, annál inkább nő a GDP. Ez alapvető számbavételi elveket sért meg azzal, hogy a tőke kimerítését folyó jövedelemként tünteti fel. Nincs olyan üzletember, aki ilyen alapvető hibát vétene. Amikor egy kis olajvállalat Texasban elapaszt egy olajkutatót, akkor bőkezű kimerülési adókedvezményt kap a veszteség elismeréseként. Ugyanakkor egy és ugyanaz a lecsapolás az ország nyereségeként mutatkozik meg a GDP-ben. Ha az Egyesült Államok szinte a végsőig lehalássza tőkehal-populációját, akkor ez a nemzetgazdasági elszámolásban gazdasági növekményként jelenik meg – egészen a haláztat összeomlásáig. Ahogy a Világbank korábbi közgazdásza, Herman *Daly* írja, a jelenlegi nemzetgazdasági elszámolási rendszer a Földet felszámolás alatt álló vállalként kezeli.

Vegyük fel a környezetszennyezést a mérlegkimutatásba, és úgy tűnik, még jobban járunk. Valójában a környezetszennyezés kétszer jelenik meg nyereségként: egyszer amikor a vegyipar melléktermékként előállítja, másodszer amikor az ország dollármilliárdokat költ a környezetszennyezés felszámolására. Sőt, a környezet kimerítésének és rombolásának következményeiként létrejövő további költségek – mint például az szennyezett levegő okozta megbetegedések orvosi költségei – ugyancsak a GDP növekedésében mutatkoznak meg.

Az ilyenfajta elszámolás táplálja azt a képzetet, hogy az erőforrások megőrzése és a természeti környezet védelme csak a gazdaság rovására valósulhat meg, mert ez valószínűleg GDP-csökkenésben mutatkozik meg. Ez annyi, mintha azt mondanánk, hogy tőke-értékcsökkenési tartalék képzése csak a vállalat költségére történhet. Éppen ellenkezőleg: a tőketartalék fontos a vállalati jövő biztosításához. Ennek figyelmen kívül hagyása azt jelenti, hogy a jövőtől vett kölcsönt a tényleges profittal cseréljük össze. Az erőforrások megőrzése ugyanilyen módon értelmezhető, de a GDP rendellenes könyvelése elrejtí ezt az alapvető tény.

Nem kevésbé fontos az a mód is, ahogy a GDP figyelmen kívül hagyja a társas kapcsolatok világát, nevezetesen a háztartások és közösségek gazdasági szerepét. Ezek a területeken végzik a nemzet legfontosabb tevékenységeit, a gyerekek és öregek gondozásán át az önkéntes tevékenységek számos válfajáig. Ez képezi a társadalom kötőanyagát. Minthogy azonban ezeken a területeken nincs pénzcsere, ezért láthatatlan a hagyományos közgazdaságtan számára. A GDP ezt egyáltalán nem veszi számításba, és ennek következtében minél több család és közösség bomlik fel és veszi át szerepüket a monetarizált szolgáltatószektor, annál inkább nő a GDP és a közgazdász nagyokosok lelkesedése.

A gyermeknevelés fizetett gyermekgondozássá válik, a templomi gyülekezeti látogatások helyébe a pszichiátria és videózás lép, a szomszédok vigyázó szemét riasztórendszerek és rendőrök váltják fel, a családi ebédlőből McDonald's lesz, s amit az emberek egykor egymásért és közösen végeztek, azt most meg kell venni. A napközi-

felügyelet a GDP-t 4 milliárd dollárral növeli, a videók és hasonló szórakoztató eszközök csaknem 60 milliárddal. A politikusok ezt a hanyatlást általában az elcsépelet ideológiai szemüvegen át látják: a konzervatívok a piac, a liberálisok a kormányzat szerepét hangsúlyozzák. Valójában azonban – ebben a vonatkozásban – eme két „szektor” ugyanazon pénzmérnek a két oldala: mind a kormányzat, mind a piac azáltal nő, hogy bekebelezi a család és a közösségek világát, amelyek végső soron táplálnak és fenntartanak bennünket.

Ezek csak a nyilvánvalóbb problémák, vannak egyéb, nem kevésbé súlyosak is. A GDP például teljesen figyelmen kívül hagyja a jövedelem-eloszlást, és így a csúcson lévő óriási jövedelmek – miként ez az 1980-as években történt – úgy jelennek meg, mint ha ezek mindenki számára pénzbeli gyarapodást jelentenének. A GDP nem tesz különbséget a jól fizetett, biztos állásban lévő személy és a leépített kistszűzviselő között, akinek kisebb fizetésért még mellékfoglalkozást is kell vállalnia. A GDP a szabadidőt és a családdal töltött időt is értéktelenként kezeli ugyanúgy, ahogyan a vizet és a levegőt is. Amikor a könnymunka a családdal vagy a közösséggel töltött időt csökkenti, ezt a veszteséget a GDP gazdasági nyereségként könyveli el.

Itt van továbbá a mániás fogyasztás kérdése. A szabadpiaci fundamentalisták hajlamosak a GDP kritizálóit „elitistáknak” bélyegezve támadni. Az emberek azért vásárolnak meg dolgokat – mondják –, mert akarják ezeket, és ki tudná jobban, mint maguk az emberek, hogy mi járul hozzá a jólétükhöz? Jól hangzó érv ez. De valóban ilyen egyszerű az igazság? Az ország lakossága mintegy negyven százalékának szeszital fogyasztása meghaladja a „mérsékeltnek” minősített szintet, amit napi két pohárban határoznak meg. A hitelkártya-visszaélések olyannyira elterjedtek, hogy egyedül a San Francisco Öböl övezetében a Névtelen Adósok helyi részlegei negyvenöt értekezletet tartanak hetente. Az amerikaiak közel ötven százaléka tartja magát túlsúlyosnak. Ha figyelembe vesszük, hogy a fogyókúrás iparág 32 milliárd dollárral járul hozzá a GDP-hez, előttünk áll e mutató furcsasága. Haszonként veszi számításba azt az élelmiszer-mennyiséget, amit az emberek legszívesebben meg sem ettek volna, s azokat a milliárdokat is, amit a felszedett kilók leadására költenek. A szívkoszorúér-beteg szinte a nemzeti haladás metaforája lehet: elhízást eredményező falánkság, plusz a következmények megfizetése –, s a gazdaság szépen növekszik.

Ez a helyzet az O.J. Simpson perrel is. Amikor a *Wall Street Journal* összeadta Simpson ügyvédi költségeit (20 000 dollár naponta), a hírhálózati kiadásokat, a Simpson szobrocskák és az egyéb reklámok bevételeit, összességében mintegy 200 millió dolláros GDP többletet kapott, amit a politikusok 1996-ban majd a maguk érdemének tulajdonítanak. Az O.J. ügy GDP-je meghaladja Grenada teljes GDP-jét, írta a vezércikk szerzője. Az ember kezdi megérteni, hogy a politikusok miért szeretnek inkább a növekedésről beszélni, semmint arról, hogy az miből áll; s hogy miért ad egyedül a Prozac idegnyugtató 1,2 milliárd dollárt a GDP-hez: merthogy az emberek megpróbálják egy kissé rendezni az idegeiket mindeme haladás közepette.

A változatlanság politikája

Simon Kuznets-nek komoly fenntartásai voltak az ő segítségével alkotott nemzetgazdasági elszámolási rendszerrel kapcsolatban. A Kongresszusnak 1934-ben küldött legelső jelentésében már megpróbálta figyelmeztetni a nemzetet az új rendszer korlátaira. „Egy nemzet jólétére nemigen következtethetünk a nemzeti jövedelem fentiekben meghatározott mércéjéből” – vonta le következtetését.

A GNP azonban szinte vallásos tisztelet központjává kezdett válni, és Kuznets aggodalmi fokozódtak. Elutasította a legtöbb gazdasági megfontolást irányító a priori fogalmi sémákat. Amint egy gazdaság nő, mondotta, nőnie kell a gazdaságot alkotó dol-

goknak is. A közgazdászoknak egyre több és különböző dolog mérését kell megkísérelniük. 1962-re Kuznets a *The New Republic* című könyvében megírta, hogy a nemzeti elszámolások alapvető újragondolására van szükség. „*Figyelemmel kell lenni a növekedés mennyisége és minemisége közötti megkülönböztetésre, a költségek és hozamok közöttire, a rövid és hosszú távú megfontolásokra*” – írta. „*A »nagyobb« növekedés céljait konkrétan meg kell határozni, vagyis mi növekedjék és mi célból.*”

Legtöbbünk számára ez jónak is belátható. Ha a kormányzat valamit előre akar lendíteni, akkor a választópolgároknak azt is tudniuk kell, hogy mi az a valami. A legtöbb közgazdász nézőpontjából tekintve azonban Kuznets javaslata csőbomba elhelyezése az alapzatba. Ha egyszer kérdezni kezdik, hogy „mi mennyi?” – vagyis nem pusztán csak a mennyiség, hanem a minemiség iránt is érdeklődnek, akkor a nemzeti elszámolások előfeltevése, mint a fejlődés mutatója, kezd szétmállani, és vele együtt az eme elszámolásokon alapuló hagyományos gazdasági okfejtések nagy része is.

Nem meglepő tehát, hogy a közgazdász szakma nem lelkesedett Kuznets nézeteiért. Noha 1972-ben Nobel-díjat kapott, sok közgazdász többé már nem tekintette kiemelkedő statisztikusnak. Legtöbbjük persze tisztában van a GDP-nek legalább néhány hiányosságával, de a nyílt szembenézés helyett vagy vállvonogatással reagálnak, vagy igyekeznek minimalizálni alapmodelljeikre gyakorolt hatásait. Paul *Samuelson* és társzerzője *William Nordhaus* közismert tankönyvükben néhány oldalt szentelnek a GDP lehetséges módosításainak, hogy az környezeti és egyéb megfontolásokat is tükrözzön. Mindez azonban inkább a technikai módosítások szellemében történik, mintsem az alapvető előfeltevések megkérdőjelezésével.

A GDP rögzülésének hatásai talán a lelegevenebben a „fejlődő országok” esetében ütköznek ki (magát az elnevezést is a GDP alapján munkálták ki) – nevezetesen a déli országok fejlesztési céljainak tekintett Világbank gazdaságpolitikáiban. Kuznets már évtizedekkel ezelőtt hangsúlyozta annak képtelenségét, hogy a kevésbé fejlett országok gazdaságaira ilyen mércét használjanak, mert ezekben az országokban a termelés nagy része háztartásgazdaságokban zajlik, így kívül esik a GNP látókörén. A GNP növelésére épülő fejlesztési stratégia ezt a háztartásgazdaságot ássa alá, s ezért csökkenti az ország népének jólétét, miközben a természeti környezetet is szinte a végsőikig letarolja.

1989-ben Barber *Conable*, a Világbank akkori elnöke, elismerte a környezeti kérdések fontosságát. „*A jelenlegi számítások nem veszik figyelembe a természeti erőforrások rombolását és a nem-megújítható erőforrások értékesítését teljes mértékben jövedelemnek tekintik*” – írta. „*Jobb utat kell találunk.*” Ugyanakkor alsóbb szinteken a Világbank közgazdászai folytatták a GDP növelését célzó hitelezési stratégiák kidolgozását. Az egyik legújabb Világbank publikáció újra megerősítette, hogy a „*[GDP] a nemzetgazdaságokat minősítő besorolás fő kritériuma.*”

Íme egy fonák eset. 1989-ben egy Indonézia alapvető kérdéseit taglaló tanulmányában a *World Resources Institute* (Washington, D.C.) a természeti erőforrásokra gyakorolt hatásokat vizsgálta. 1970 óta Indonézia a hagyományos fejlesztés iskolájának sikertörténete volt, kivételesen nagy, hét százalékos éves növekedési rátával. Azonban egy ilyen serkentőszeres lépték nem tartható fenn örökké. Indonézia eladja értékes ásványkincseit. Tarra vágja erdeit, és intenzív földműveléssel meríti ki termőtalaját, valójában tehát a jövőt rabolja meg a jelenlegi fellendülés érdekében. Miután ezeket és más tényezőket is számításba vettek, az Intézet azt találta, hogy az ország valódi, fenntartható növekedése csak a fele volt a hivatalos rátának. S ekkor az átfogóbb környezeti és társadalmi költségek széles köre még nincs is figyelembe véve, melyekkel a növekedési ráta még kisebb lenne.

Íme egy másik figyelmeztetés, melyet az érdekelteknek figyelembe kellene venniük. Ugyanakkor a nemzetközi fejlesztési intézmények nem tesznek semmi ilyesmit. Való-

jában amit mérnek, az most sokkal inkább a hagyományos koncepciót támogatja, mint valaha. Konkrétan szólva 1991-ben a GNP-t GDP-vé változtatták, és ez a diszkrét módosítás nagyon jelentős következményekkel járt.

A korábbi mutató, a bruttó nemzeti termék szerint egy multinacionális cég jövedelme az illető cég anyaországánál kerül számításba, ahová végül is a nyeresége visszaáramlik. A bruttó hazai termék számítása szerint viszont a nyereséget ott számítják be, ahol a gyár vagy a bánya található, noha a nyereség nem marad ott. *A GNP a GDP-től tehát abban különbözik, hogy hozzászámítják az adott ország külföldi tőkebefektetéseiből származó jövedelmeket, levonják viszont az adott országban idegen tulajdonú tőkebefektetésekből származó jövedelmeket.* Ha egy országnak nincs külföldi tőkeérdekeltsége és területén nem működik külföldi tőke, akkor a GDP és a GNP azonos lesz.

A GNP és GDP közötti elszámolási csúsztatás sok, nehézségekkel küszködő országot felvirágozóknak tüntetett fel, miközben gazdaságának globalizálását segítette. Alkalmas módon rejtette el azt az alapvető ténytet, hogy az északi országok lelépnek a Dél erőforrásaival, és ezt ráadásul Dél nyereségének nevezik.

A GDP alapvető hibái nem maradtak a világ országai számára észrevétlenek. Franciaországban egy parlamenti jelentés a fejlődés új mutatóinak kimunkálását igényelte, Ausztrália pénzügyminisztériuma hasonlóképpen járt el. Mind az ENSZ, mind pedig az Európa Parlament felvetette a problémát, és jelek utalnak arra, hogy még a Világbank is foglalkozni kezd vele.

Az Egyesült Államokban azonban a változás nem egykönnyen valósul meg. A GDP alakulásáról szóló negyedéves jelentések a Wall Street ritusává és az országos média ütemjelzőjévé váltak, a tempó és a gazdasági híradások hangvételének beállításához. A média számára például a GDP jelenti az empirikus bizonyosság és szakértői tekintély kombinációját, kész hangvételi sémákkal. Az ipar számára bátorítást jelent eddigi politikájuk folytatására. Az erőforrások kimerítésére és a környezetszennyezésre hajlamosak különösen elégedettek egy olyan elszámolási rendszerrel, amely ilyen jellegű tevékenységeiket gazdasági fejlődésként mutatja be. Ez különösképpen nyilvánvalóvá vált 1994-ben, amikor a Clinton adminisztráció nagyon helyesen azt javasolta, hogy az erőforrások kimerítését a GDP-ből le kell vonni (noha csak a lábjegyzetben), ahelyett hogy hozzáadnák.

A Kereskedelmi Minisztérium évekig labdázott a kérdéssel, és a kormányzat tényleges javaslata enyhén szólva is mérsékelt volt. Mégis, a Költségvetési Bizottság egyik 1994. áprilisi tárgyalásán a szenes államok két képviselője nekiugrott a minisztérium vezetésének. Hosszú szószátyár mellébeszélések után, melyek világosan megmutatták, hogy a Kongresszus tagjai miért hagyják a technikai kérdéseket szakértőikre, Alan Mollohan képviselő (West Virginia) végül a lényegre tapintott. Ha a nemzetgazdasági elszámolásokban a szénvagyron kimerítése és a levegőszennyezés hatásai is szerepelnének, mondta, akkor „valaki azt mondhatná majd, hogy a szénipar semmit sem ad az országnak”. Jobb tehát a kimerítés és a szennyezés kérdését a „növekedés” szőnyege alá söpörni. A bizottság költséges külső felülvizsgálatot kért, amely a projekt elhalasztásával volt egyenértékű. A republikánus többségű Kongresszusban sorsa kétséges.

A valódi fejlődés mutatója

Az új mutatókkal szemben álló közgazdászok főként filozofikus érvek alapján fogalmazzák meg ellenérveiket. Az országos fejlődés mutatója legyen tudományos és értékmentes. Bármilyen kísérlet annak becslésére, hogy a gazdaság hogyan érinti az embereket, túl sok feltevést és belemagyarázást tartalmazna, és túl sok értékítéletet a tartalmá-

ra vonatkozóan. Jobb, ha a GDP feltételezeten biztos talaján maradunk, amely minden hibája ellenére is megszerezte a józan empirikus tudomány auráját.

Az aura ellenére is távol áll az értékmentességtől a jelenlegi GDP. A társadalmi és a környezeti költségek kihagyása a gazdasági számbavételből nem kerül el az értékítéleteket. Ellenkezőleg, határozott értékítéletet jelent olyan dolgokkal kapcsolatban, mint a családok felbomlása és a bűnözés, a termőföldek leromlása, teljes fajok kipusztulása, munka nélkül maradás egyeseknél, minden szabadidő elvesztése másoknál, mindezek ugyanis semmit sem számítanak a gazdasági mérlegben. A tény az, hogy a GDP már önkényesen értéket rendelt az ilyen tényezőkhöz: egy nagy nullát.

A hagyományos közgazdasági gondolkodásmód ebben a tekintetben egy egyszerű előfeltevésre épít, amint ezt Paul Samuelson tankönyvében írja: „*a közgazdaságtan központjában olyan tényezők állnak, melyek ténylegesen mérhetők.*” Ha valamit nehéz számításba venni, akkor az nem számít. Természetesen sosem lesz mód arra, hogy pontos dollárértéket rendeljünk családi és közösségi életünkhöz, tengereinkhez vagy természeti tájainkhoz. De ez nem jelenti azt, hogy ezeknek nincs értéke. Csak azt jelenti, hogy ezeknek az értékét nem tudjuk megállapítani a piaci árak segítségével. Figyelemmel erre a tényre, az a feladatunk, hogy olyan értékeléseket dolgozzunk ki, melyek ésszerűen nullánál nagyobb értéket rendelnek ezekhez, a nemzet gazdasági és társadalmi épségének eme olyannyira fontos összetevőihöz, és véget vessünk teljes figyelmen kívül hagyásuknak. A társadalmi és természeti környezet költségeinek közelítő becslése kevésbé torzító és rendellenes, mint ma a GDP. Például a családok felbomlásának és a bűnözésnek óvatos becslése is pontosabb képet adna a gazdasági fejlődésről, mint az ilyen költségek teljes figyelmen kívül hagyása.

Rendelkezünk egy ilyen közelítő számbavételi rendszerrel. Korlátozott anyagi lehetőségeink mellett is, felhasználva a kormányzat és más intézmények már meglévő adatait, olyan tényezőkre dolgoztunk ki becsléseket, amelyeket a jelenlegi gazdasági intézményrendszer figyelmen kívül hagy. Az eredmény egy olyan új mutató, amelyik sokkal közelebb visz – nem teljesen csak közelebb – ahhoz a gazdasághoz, amelyet az emberek ténylegesen megtapasztalnak. *A valódi fejlődés mutatójának (GPI = Genuin Progress Indicator)* neveztük el, és ez lehetővé teszi, hogy csökkenjen a távolság a hírekben ábrázolt gazdaság és a sokak számára egyre több panasz és keserűség forrásaként megtapasztalt gazdaság között. Ugyanakkor olyan mutatók kimunkálását javasolja, amelyeket a szövetségi kormányzat a maga hatalmas statisztikai forrásaival gyakorlatilag is el tud végezni. A GPI a gazdasági életnek húsznál több olyan vetületét is tartalmazza, amelyeket a GDP nem vesz figyelembe. Ezek részben a hozzáférhető adatokra, részben a józan észre támaszkodnak. A család sem tekinti minden elköltött dollárját haladásnak. Inkább megpróbálja rendezetten számba venni a különféle kiadásait –, s alapjában véve mi is ezt tettük a nemzetgazdasági elemzésekkel. Ugyanazokkal a fogyasztási adatokkal kezdtük, mint amelyekre a GDP is alapozódik, de ezeket számos módon korrigáltuk. Bizonyos tényezőkre igazításokat vezettünk be (például a jövedelem-eloszlás esetében), másokat hozzáadtunk (például a háztartásokban és a közösségekben végzett munka értékét), ismét másokat levontunk, például a környezetszennyezés költségeit és hasonlókat. Az eredmény olyan nemzetgazdasági mérleg, amely már kezd megkülönböztetést tenni a „növekedés” költségei és hozamai között.

Az alábbiakban felsorolunk néhány általunk figyelembe vett tényezőt:

A háztartás- és önkéntes gazdaság. A nemzet legfontosabb tevékenységének jelentős része – és ezek a tevékenységek érintik legközvetlenebbül jólétünket – családi és közösségi környezetben valósul meg. A gyermekekről és öregekről való gondoskodás, a takarítás és javítási munkák, a szomszédoknak való segítség – mindezek teljesen figyelmen kívül maradnak a GDP-ben, ha nem kíséri pénzümozgás. Ennek a problémának a megold-

dására felvettük, többek között, a háztartási munka értékét, megközelítően azzal a mértékkel, amit a családnak akkor kellene fizetnie, ha valaki más végezné el ezeket.

Bűnözés. A GDP fejlődésként veszi figyelembe azt a pénzmennyiséget, amit az emberek a bűnözés megállítására és a bűnözés káros hatásainak felszámolására fordítanak. A legtöbb ember azonban feltételezhetően ezeket a költségeket a társadalmi hanyatlás elleni védelem szükséges költségeinek tekintené, és a GPI is ekként veszi számításba. A bűnözés következtében fellepő kórházi költségeket és a tulajdonban bekövetkező veszteségeket, az ezek megakadályozására vásárolt biztonsági eszközöket és berendezéseket ugyancsak számításba vettük.

Egyéb védelmi kiadások. A bűnözéssel kapcsolatos költségek csak az egyik fajtáját képezik a múltbeli vagy jelenlegi károk kompenzálásának. Beépítettük az autóbalesetek autójavítási költségeit és a háztartásoknak vízsűrűkre, légtisztító berendezésekre és hasonlókra fordított kiadásait, amelyekkel fizikai környezetük romlásával szemben védekeznek.

Jövedelem-eloszlás. A GDP növekvő dagálya nem szükségképpen emel valamenynyit csónakot – különösen ha a jövedelem növekedése a csúcson következik be. Ez volt a helyzet az 1980-as években: a háztartások felső egy százalékának jutott a jövedelem-növekedés több mint hatvan százaléka, míg az alul lévő negyven százalék jövedelme csökkent. Ennek az egyenlőtlen növekedésnek számításba vételére a GPI-t olyan mértékig korrigáltuk, amilyen mértékben az egész népesség ténylegesen részesült bármiféle növekedésből.

Erőforrások kimerítése és a természeti környezet pusztulása. Ha az ország olajat vagy más ásványi anyagokat használ fel, akkor ennek a nemzeti elszámolásokban költségként kell megjelennie, amint ez a magánvállalkozások könyvelésében történik, ugyanakkor azonban a GDP ezeket hozamként kezeli. A GPI-ben ezt megfordítottuk. Hasonlóképpen a levegő- és vízzennyezés a természet hulladékelyelő kapacitásának felhasználását jelenti. Ezért – többek között – felvettük a levegő- és vízzennyezésnek emberi egészségre, mezőgazdaságra és épületekre gyakorolt káros hatásait is, olyan üdülési veszteségekkel együtt, mint a parti vizeknek a szennyvizek vagy orvosi hulladékok általi elszennyezése.

Szabadidő-vesztéség. Ha az embereknek különmunkát kell vállalniuk, vagy hosszabb ideig kell dolgozniuk ahhoz, hogy életszínvonalukat megőrizzék, akkor valójában nem őrzik meg azt. Lemaradnak, veszítenek a családjukkal töltött, a nevelésre vagy másra fordítható időből. A GDP feltételezi, hogy az ilyen idő nem ér semmit. Ezt az időt mi viszont az átlagos munkabérral vettük figyelembe.

Ilyen tényezők felvételével egy olyan gazdaság képe kezd kirajzolódni, amit a legtöbb amerikai megtapasztal. Nagymértékben segít tisztázni azt a „paradoxont”, amely az elmúlt évi kongresszusi kampányról szóló beszámolókat hatotta át. A GDP azt mondja nekünk, hogy az élet az 1950-es évek eleje óta fokozatosan javult, és a fiatal felnőttek ma egy jobb gazdasági világba lépnek be, mint szüleik annak idején. Az egy amerikaira jutó GDP azóta megduplázódott. A GPI ettől nagyon különböző képet mutat: emelkedő görbe az ötvenes évek elejétől körülbelül 1970-ig, de azóta mintegy 45 százalékos a fokozatos csökkenés. Ez határozottan arra utal, hogy a megnövekedett gazdasági tevékenység költségei – legalábbis azé a tevékenységé, amelynek most fogyjai vagyunk – kezdik meghaladni a hasznokat, gazdaságtalan növekedést eredményezve.

Konkrétabban szólva a GPI feltárja, hogy annak nagy része, amit ma növekedésnek vagy GDP-nek nevezünk, valójában csak álcázása a következőknek: a melléfogások és a társadalmi hanyatlás állandósítása, az erőforrások kölcsönvétele a jövőtől, a háztartások és közösségek hagyományos funkcióinak átvitele a monetarizált gazdaság birodalmába.

Sok olvasó úgy gondolhatja, hogy a listát több olyan tényezővel lehetne bővíteni, melyeket a GPI-nek tartalmaznia kellene – megerősítve ily módon mind a GPI koncepcióját, mind pedig számításaink konzervatív jellegét. Kihagytuk például a mániás fogyasztást, amelyről maguk a fogyasztók mondják, hogy bárcsak ne tették volna. Ugyancsak kihagytuk a fajok kipusztulását, mivel nincs megfelelő módszerünk az ilyen veszteségek gazdasági fogalmakkal történő számbavételére.

A GPI kifejlesztésén évekig dolgoztunk és finomítását folytatjuk. Máris megmutatkozik azonban, hogy érzékeny pontot érintettünk mind a közgazdász szakmában, mind azon túl. Több mint négyszáz közgazdász és a véleményvezetők egyre növekvő száma, köztük Robert *Eisner* az Amerikai Közgazdasági Szövetség korábbi elnöke és Alvin *Toffler*, *Newt Gingrich* kedvenc jövőkutatója, egyetértően támogatja, mint fontos lépést a sürgősen szükséges mutatók felé. Németországban és az Egyesült Királyságban kutatóintézetek próbálták meg alkalmazni saját országukra. A gazdasági fejlődés mérése gyökeres változás elé néz, és reméljük, hogy a GPI felgyorsítja a folyamatot. A mérés azonban eszköz és nem cél. A fontosabb kérdés az, hogy a közgazdasági kérdéseket tárgyaló tisztességes könyvek hogyan változtatják meg az ország gazdasági kérdéseiről szóló vitákat és kényszerítik vezetőinket Potemkin-falujuk elhagyására.

A mutatóktól a politikáig

Képzljük el, hogy Peter Jennings az esti tévéhíradóban a tőle megszokott választékos higgadsággal ismerteti a Kereskedelmi Minisztérium legújabb adatait. Azonban a GDP helyett inkább a GPI-nek megfelelő beszámolót ad. A nemzet termelési eredménye nőtt – mondja –, de a szülők tovább dolgoztak, és így kevesebb időt töltöttek gyermekeikkel. A fogyasztói kiadások meredeken emelkedtek, de a többlet nagy része orvosi költségekre és a hurrikánok és árvizek okozta károk helyrehozatalára ment el. A közművek bevételei nőttek, de az erőforrások csökkentek, és ez azt jelenti, hogy a mai jólét egy részét unokáinktól vontuk el. És így tovább az egészhíradás során.

Az ilyen beszámolóknak radikális hatása lenne. Áttörne a közgazdászok és a Wall Street elemzői által hermetikusan elzártnak ábrázolt gazdaságon, amelyik ma a gazdasági híradásokat uralja, olyan elvonatkoztatásként, amelyek a valóság elleni fogalmi falanxként szolgálnak. Mind a riporterek, mind a politikusok az emberek által ténylegesen megtapasztalt gazdasággal lennének kénytelenek szembesülni. Washingtonnak valódi elszámolási kötelezettsége lenne, jobban érzékelnék a Kongresszus által hozott döntések ok-okozati hatásait és azt, hogy mi történik az életünkben. Az új mutatók kiküszöbölnék a növekedéssel kapcsolatos zavart keltő vitákat, és az ezekkel együtt járó körmönfont politizálást. A politikusok nem tudnák többé tartalmatlan ígéretésekkel szavatozni, hogy a nemzet a növekedéssel kiutat találhat a családok felbomlásából, a környezet megromlásából, a méltánytalanságból és az eladósodásból, amikor számos esetben éppen ezek nőnek.

Az ilyen ígéretések egyfajta politikai örökmozgóvá váltak. *Newt Gingrich* lelkesedik a szórakoztató-iparért és az amerikai családi otthonokban elérhető 500 kábelcsatornáért. (Amikor *Gingrich* és a hasonló gondolkodásúak magasztalják a „növekedést”, akkor éppen a szórakoztató-ipar az egyik, amiről beszélnek, mivel 1991 óta ez kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a fogyasztói kiadások általában.) Azonban, amikor ezek a csatornák a családi otthonokat elárasztják szexszel és erőszakkal, és a gyerekek több időt töltenek tévénézéssel, mint szüleikkel vagy házi feladataikkal, akkor *Gingrich* már „McGovernik” liberálisait hibáztatja a hagyományos családi értékek széteséséért. Ugyanakkor nagy elégedettséggel nyugtázza a családok szétbomlásából származó és a szövetségi költségvetés egyensúlyához hozzájáruló új adóbevételeket.

A tisztességes számbavétel megálljt parancsolna az efféle politikai játékoknak. Új és pontos megvilágításba helyezze számos politikai kérdést, elsődlegesen a kereskedelmi egyezményekről folytatott vitákat. A legutóbbi időkben ezek a viták főként a GDP kereteiben fogalmazódtak meg. Az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) „*az USA GDP-je növekedésének százalékában fejezhető ki*”, kiáltott fel Bill Frenzel, Minnesota korábbi képviselője és a GATT tárgyalások egyik kongresszusi képviselője. „*Dollárbilliókat jelent a világherkeselem növekedésében.*” Tipikusak az ilyenfajta kijelentések. Valójában a növekedés ebben az esetben nagyon keveset jelent – csak annyit, hogy több dolog fog oda-vissza áramlani az országok között. Folytatódik-e a családok és közösségek szétesése? Az oda-vissza megnövekvő forgalom egyszerűen több energia elfogyasztását jelenti-e, melynek árát adótámogatással tartják mesterségesen alacsonyan és hasonlók? Elveszti-e Amerika ellenőrzését az olyan döntések fölött, amelyek saját állampolgárai életét befolyásolják? Ezek az igazi problémák!

A kereskedelmi tárgyalások során voltak kísérletek ilyen kérdések felvetésére is. A tárgyalások légkörét és menetét azonban a GDP határozta meg. Az eredmény a szabad kereskedelem dogmájának fenntartása lett, amelyre kétszáz éve a gazdaságot alapozták. A jobb számbavétel önmagában nem vezet különböző következtetésekre. De legalább ráirányítja a figyelmet a problémakörre, és sok olyan tényezőt figyelembe vesz, amit most figyelmen kívül hagynak. A helyi termelés számos olyan előnyét tükröznék például, melyek nem mutatkoznak meg a GDP-ben – a társadalmi stabilitást, a létbiztonságot, az energia-megtakarítást és hasonlókat. A szabad kereskedelem dogmája elveti ezeket az általa primitívnek és oktondinak minősített gondolatokat.

A jobb mutatók megerősítének továbbá politikai vitáinkban a család szerepének és a közösségi értékeknek indokolt hangsúlyozását. Ritkán mutatnak rá arra, hogy a növekedés nevében maga a piac is rombolhatja a családi értékeket. Amikor körzeti bevásárlóközpontok helyettesítik a hagyományos Fő utcákat, akkor a közösségi tevékenységek hálózata is jelentősen meggyengül. Hasonlóképpen, amikor tömegtájékoztató eszközök helyettesítik a szülők és nagyszülők elbeszéléseit, akkor a GDP nő ugyan, de a családok szerepe csökken.

Ha a gyári munka az alacsony munkabéru országokba vándorol, akkor ez olcsóbb termékeket és nagyobb hatékonyságot jelent. Egyúttal azonban a családok kegyetlen szétesését is, s az egyházi és szakszervezeti informális biztonsági háló meggyengülését, amely egykor kiterjedt volt a gyárvárosokban, és segítette a szűkséget szenvedő családokat. A kormányzat azzal igyekszik leplezni a gazdaságpolitikák ilyen hatásait, hogy valójában kettős könyvelést végez: egy láthatót a piac esetében és egy láthatatlant minden másra. Az új mutatók a kettőt egyesítének, és így jobb gazdaságpolitika kialakításához vezetnének.

A hatás különösen közvetlenül nyilvánulna meg az adópolitika esetében. A jelenlegi adórendszer erősen visszas, de nem azért, amire a közgazdászok általában hivatkoznak. A hagyományos okosság szálláscsinálói azt mondják, hogy az adórendszer visszafogja a növekedést, amelyen ők a GDP-t értik. A GDP-vel mért növekedés azonban – képtelenesen szólva – egyáltalán nem tesz különbséget az izomtömeg és a hájtömeg között. A tekehozadék-adó radikális csökkentését kívánják, de milyen tőkéét? A pop artét? A külföldi befektetési alapokét? A fogyasztást kívánják megadóztatni. De milyen fajta fogyasztásét? A munkabakancsokét ugyanúgy, mint a luxus Gucci-cipőkét? Az újrarendelgőzött papírt ugyanúgy, mint az őserdők kitermeléséből származót? Közben a baloldal a jövedelmekre kivetett „progresszív” adózás mellett érvel, mintha a jövedelem és az ezt előállító tevékenységek eredendően megbélyegzést érdemelének, tekintet nélkül arra, hogy milyen tevékenységekről van szó. A jobb számbavétel teljesen más megvilágításba helyezné ezt a kérdést.

Így például a jelenlegi adórendszer keményen megadóztatja azt, amit támogatni kellene – a vállalkozásokat és az emberi munkaerőt. Közben enyhén adóztatja, vagy még támogatja is, a természeti erőforrások felhasználását, amit az emberiségnek kímélni és megőrizni kellene. A munkaadók komoly pénzbüntetést fizetnek társadalombiztosítási adó, munkavállalók kártérítése és más hasonló formájában, ha valakit alkalmaznak. Jelentős leírással élhetnek viszont, amikor a világ természeti erőforrásait csapolják meg. Az új számbavétel feltárná ezeket a visszasságokat, és olyan új adórendszer felé mutatna, amelyk túllépne a baloldali és jobboldali címkézés állandó ismétlésein.

Egyszerűen kifejezve, az országnak csökkentenie kellene – vagy ha lehet megszüntetnie – a munkára és a vállalkozásokra kivetett adókat, és ezeket a természeti erőforrások nagyobb felhasználási adójával kellene helyettesítenie. Egy ilyen rendszer csökkentené a környezetvédelmi szabályozás szükségességét is azért, hogy a környezeti elszámolásokat egyenesen az árrendszerbe építené be. Az árak tartalmaznák a környezeti és társadalmi költségeket. Az ilyen közelítésmód ösztönözné a vállalkozásokat és a foglalkoztatást is. A csökkentett jövedelmi adókkal az egész gazdaság egyfajta vállalkozási zónává válna, és az ország vállalkozási energiáit a környezeti és társadalmi problémák megoldása felé terelné, ilyen problémák teremtése helyett. Másfelől a vállalati jövedelemadó megszüntetésével megszabadulnánk attól az egész lepuskás kultúrától is, amelyk demoralizálja a politikát és a vállalati támogatások és pazarlások fő forrása.

Szorosan összefügg ezzel a kérdéssel a költség-haszon elemzés, amelyik az idén Washingtonban egyike volt a kényes kérdéseknek. A republikánusok – helyesen – azzal érvelnek, hogy a környezeti és más szabályok hasznának összemérhetőnek kell lennie ezek költségeivel. Ez felveti azonban a döntő kérdést: mit veszünk figyelembe a számbavétel során? Ha a GDP határozza meg a kereteket, akkor a költség-haszon elemzés a környezetszennyezők és a társadalmi bomlás okozói számára mennyei ajándék lesz. Ha csak az számít, ami hagyományosan számbavehető, akkor a termelés fizikailag megragadható növekedése diadalmaskodik a természeti és a társadalmi szférában okozott, nehezebben kvantifikálható, de nem kevésbé valóságos károk fölött. A számbavétel kiszélesítése azonban olyan eredményekkel járna, amelyek teljesen ellentétben lennének a költség-haszon elemzés jelenlegi támogatóinak szándékaival.

A fejlődés új gazdaságpolitikája

Csaknem kötelezővé vált a jelenlegihez hasonló témákban paradigma-váltásra hivatkozni, amely fogalmat Thomas *Kuhn* vezetett be *A tudományos forradalmak szerkezete* című sokat idézett művében. Van azonban ennek egy általában figyelmen kívül hagyott másik oldala is, nevezetesen a generációs különbségek központi szerepe. *Kuhn* idézi a fizikus *Max Planck*-ot: „*Egy új tudományos igazság nem azzal győz, hogy meggyőzi ellenfeleit és jobb belátásra téríti őket, hanem azért, hogy ellenfelei végül is kihalnak.*”

Az ember persze emelkedettebb folyamatot szeretne, de nincs még egy olyan terület, amelyk zártabban fejlődött volna, mint a legalább száz éve változatlan dogmákra épülő közgazdaságtan. Hacsak meg nem áll a történelem, akkor ezek végül is feladásra kerülnek, és erre megérett az idő. A GDP-t kifejlesztő generáció és az a nemzedék, melynek teljes világképe a GDP szűrőjén át fogalmazódott meg, már főként nyugdíjba vonult. Eme generáció tanítványai is, az öröklött szellemi tőke továbbvivői, már jócskán középkorúak. Az őket felváltó generációnak azonban már nem a Nagy Válság és a Második Világháború jelenti a meghatározó élményt, hanem az anyagi bőség, s az a környezeti és társadalmi bomlás, melynek a régi gárda akaratlan hírverője és tervezője volt. Biztosan vannak a régi rendnek is hű tanítványai, de egyre több közgazdász számára a

neoklasszikus modell fogalmi eszközei és mérőszámai – beleértve a keynesiánus fordulatot is – többé már nem felelnek meg. Ezek a közgazdászok azt igénylik, hogy szakmájuk vegye számításba azt a nagyobb gazdaságot, amelybe a piac is beágyazódik – a természeti és társadalmi szférát, amelyet a múltban figyelmen kívül hagytak, mint az externáliák senkiföldjét. Egy felmérés szerint az 1980-as években ötven jelentősebb egyetem közgazdászainak kétharmada érzekelte, hogy a szakma hajójának nincsenek szilárd kikötési oszlopai.

Az utóbbi évtizedekben az efféle kritika főként az ökológiai táborra jellemző. Herman *Daly*, Hazel *Henderson*, Kenneth *Boulding* és más szakírók hangsúlyozták, hogy egy véges fizikai erőforrású világban végtelen anyagi növekedésre nem számíthatunk. Ami manapság újdonság, hogy hasonló érveléssel találkozhatunk a jobboldal bizonyos köreiből: konkrétan azzal, hogy a GDP hajszolása aláássa a hagyományos értékeket és a társadalmi kohéziót, aminthogy tönkreteszi a természeti környezetet is.

Az amerikaiak megszokták, hogy az ökológiai és a társadalmi konzervativizmust a politikai skála két szemközi végén állónak tekinték. Ez azonban egészenben optikai illúzió, amely az elavult nemzeti elszámolási rendszerre támaszkodik. A tény az, hogy mindkét fél rosszalja, hogy a GDP hajszolása alááshatja az érdeklődési szférájukba tartozó területeket. Éppen úgy, ahogy ez a törekvés az őserdőket faanyaggá változtatja és a tengerpartokat szennyvíztelepekké, hasonlóképpen alakítja át a családokat fogyasztási csomópontokká és a lakásokat a marketing szabad prédájává. Mindkét tábor az erkölcsi relativizmus és a piaci opportunizmus elvetése alapján érvel. „*Az Új Testamentumot vagy a pápai enciklikákat olvasva nem találjuk ezekben a szocializmus dicséretét, de a kapitalizmusét is alig*” – mondja *William Bennett*, aki Reagan Oktatásügyi Minisztere volt. „*A szocializmus az embereket az államgépezet fogaskerekeinek tekinti, a kapitalizmus pedig árucikknek.*”

A konzervativizmus eme vonulata, amely részben a hagyományos keresztény tanításban gyökerezdik, jórészt szunnyadt a hidegháború alatt, amikor a nagyobb ellenesség, a kommunizmus jelentette a fő veszélyt. A szovjet blokk bukása után azonban újraébredt, és ennek eredményeképp a jobboldalon is nőtt a szakadék a társadalmi konzervatívok és a libertariánus szabadpiacosok között. Erről az ellentétről könnyen megfélemedeztek a tavaly novemberi nagy republikánus örömujjongás közepette, noha ez éppen annyira fontosá válhat, mint a republikánusok és demokraták közötti különbség.

Jól látható ez a reagani nyolcvanas évek őstípusú republikánus érájának eltérő nézeteiben. *Martin Anderson*, aki Reagan belpolitikai tanácsadója volt, lelkes nézeteknek adott hangot a *Forradalom* című, 1988-ban megjelent könyvében. „*A történelem legnagyobb gazdasági növekedése volt*” – írta *Anderson*. „*Az Egyesült Államok gyáraiból ömlött a gazdagság és az amerikaiak egyre gazdagabbak lettek.*”

De a gazdagabb jobbat jelent-e, még ha feltételezzük is, hogy minden amerikai részesül ebben a bőségben, ami persze nem következett be? A libertariánusok és sok keynesiánus liberális számára ez a kérdés lényegtelen. A társadalmi konzervatívok számára ez azonban igenis lényeges. *Bennett* nem becsüli le a reagan évek gazdasági teljesítményeit. Nem vitatja azt sem, hogy a nagyobb családi jövedelem jobb iskoláztatást, egészségügyi ellátást és hasonlókat jelenthet. De legutóbb arra a társadalmi bomlásra hívta fel a figyelmet, ami a gazdasági növekedés ellenére is folytatódott (gyakran éppen ennek a nevében). „*Pocsék értékrendszerű gazdagok által nevelt gyerekeket szeretne-e, avagy sok pénzzel nem rendelkező, de jó emberek által nevelteket?*” – teszi fel a kérdést. „*Nagyon sokan válaszolnák közülünk azt, hogy a helyes értékrendszert óhajtánák.*”

Amit a jobboldal „családi értékeknek” nevez, az olyan küzdőtér, ahol a piaci és a nem-piaci értékek közötti rejtett konfliktusok felszínre kerülnek. A múlt novemberben a *Washington Post* egy hosszú cikkében *Edward Luttwak* a Stratégiai és Nemzetközi Kuta-

tások Központjából, amely egy szakértői centrum Washingtonban, kiemelte, hogy a családok felbomlásának nagy része manapság a szabadpiacos közgazdászok által bálványozott piac „kreatív rombolásának” tulajdonítható. Hogy ezt nem ismerik fel, az Luttwak szerint „*annak a kirívó ellentmondásnak tulajdonítható, amely a republikánus ideológia főáramának központi magjává vált*”.

Egy interjúban Luttwak azzal érvel, hogy az embereknek inkább stabilitásra van szükségük, mintsem a GDP-t növelő új dolgok többségére. Ugyanakkor a közgazdászok a stabilitásról „teljesen negatív értelemben” beszélnek, mondta. A megőrzés csúf szóvá vált. Azt gondolná az ember, hogy a konzervatívok lennének az elsők ennek hangsúlyozásában, hiszen a stabilitás az, amit a családok és a közösségek előtérbe helyeznek. A politikai jobboldal azonban – mondja Luttwak – fő pénzügyi támogatóinak gazdasági érdekei miatt hallgat ezekről a kérdésekről. „*Egyik konzervatív sem kap pénzbeli támogatást, ha megőrizni akar.*”

Ez a szakadás kifejezetten ahhoz feszültséghez hasonlít, amely a hetvenes években támadt a Demokrata Pártban a környezetvédők és a növekedéspárti keynesianusok között. Egy új politika kezdetét jelezheti, amelyben a társadalmi konzervatívok által képviselt népszerű irányzatok és a környezetvédők egyre inkább közös nevezőre jutnak. Néhány szerző szerint a kapcsolat máris létrejött. Így például Fed Charles Ikle, aki a Reagan kormányzat honvédelmi miniszterhelyettese volt, cikket írt a *National Review*ban, amelyben a jobboldal „növekedési utópiáit” kritizálta. „*Az állampolgárok, akik eltűnő természeti örökségünkért aggodnak – írja Ikle – az érzelmeknek ama forrásából merítenek, amely a legkitartóbb konzervatív meggyőződéseket táplálja.*” (Belecsípett a lap jobboldali olvasóiba is, hangsúlyozva, hogy a gazdasági növekedés csaknem elkerülhetetlenül nagyobb kormányzat létrejöttéhez vezet.)

Még néhány évvel ezelőtt is valószínűtlennek tűnt a környezeti és a társadalmi konzervatív indítékok egybefolyása. A politika hullámverése azonban gyorsan változik. Az a koalíció, amely a NAFTA és a GATT ellenzésére létrejött – egyrészt a környezetvédők és az olyan fogyasztóvédelmi aktivisták, mint Ralph Nader, másrészt olyan társadalmi konzervatívok, mint Pat Buchanan és mások – a legtöbb szakértő számára kivételes furcsaságnak tűnt. De valami hasonló történt, amikor a Walt Disney Company egy új szórakoztató parkot kívánt létesíteni a Polgárháború manassasi (Virginia) csatamezejének közelében. Buchanan és több más hagyománytisztelő konzervatív csatlakozott a környezetvédőkhöz a tervezet megghiúsítására. Sajtóügynökségi lapjának hasábjain Buchanan megkérdezte, hogy „*azok a konzervatívok, akik a vég nélkül növekvő GNP oltáránál imádkoznak, mondják már meg nekünk: mi az amit a továbbiakban megőrizni kívánunk?*”

A két tábor az úgynevezett „bevételi” törvényjavaslatok ellenzésében egyesült, amelyek az adófizetőktől azt kívánták volna meg, hogy a tulajdonosokat kárpótolják tulajdonuk használatának korlátozásáért. Főtisztelendő Donald E. Wildemon, az Amerikai Családszövetség elnöke, Tupeloban (Mississippi), az államában benyújtott ilyen javaslatot „*a pornó-tulajdonosok közsegélyezésének*” nevezte, mert „*korlátozhatja az önkormányzatokat abban, hogy szabályozhassanak olyan dolgokat, mint például a topless bárók*”.

A környezetvédőket természetesen aggasztják a lápvideékek és természetvédelmi területek védelmi vonatkozásai. A két tábor egyetért abban, hogy a „növekedés” önmagában nem cél, hanem ennek olyan magasabb rendű értékek szolgálatában kell állnia, melyek a szó klasszikus értelmében nem gazdaságiak.

Tanúi lehetünk egy újfajta politika nyitó küzdelmeinek, amelyek a növekedéssel kapcsolatban olyan alapvető kérdéseket vetnek fel, melyek értelmetlenné teszik a hagyományos baloldali-jobboldali kategorizálást. Ahol a régi politika főként a kormányzat szerepére összpontosított – az állami és a magánszektor kapcsolatára –, ott az új sokkal in-

kább olyan kérdésekre irányul, mint a központi szemben a helyivel, a piaci kultúra szemben a családi és közösségi kultúrával, az anyagi gyarapodás szemben a minőséggel és az értékekkel. Az új politika nem lesz növekedés-ellenes, mert a növekedést kategorikusan ellenezni éppen annyira értelmetlen, mint kategorikusan kiállni mellette. Ehelyett *Luttwak* józan észrevételével kell kezdeni, miszerint amikor csak egyszerűen a GDP-t akarjuk növelni, akkor „az, amit növelünk nem szükségképpen és magától értetődően jó”. Ragaszkodni kell ahhoz, hogy a növekedés – és a közgazdaságtan általában – nem öncél, hanem a célok elérésének eszköze.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az új szövetség létrejötté már a küszöbön áll. Noha a társadalmi konzervatívok és a környezetvédők tábora közötti különbségek még mindig nagyok, ezek valószínűleg inkább a vezetők közötti élesebb véleménykülönbségekben mutatkoznak meg, mintsem a társadalom egészében. Ezek a csoportok ugyanis egy döntő kérdésben közelednek egymáshoz, mégpedig a gazdasági élet céljainak tekintetében. Különböző módokon azon véleményüknek adnak hangot, és ez széleskörű társadalmi vélemény is, hogy a gazdasági szakértők nyilatkozatai alapvetően nincsenek összhangban az emberek tapasztalataival. A közgazdaságtannak többről kell szólnia, mint csupán dolgok termeléséről és fogyasztásáról, s átfogóbb célok kitűzésére és az ország teljesítményének hatékonyabb mérésére van szükségünk.

Természetesen ez az ösztönös megérzés többféleképpen is megnyilvánulhat. Egy dolog azonban legalább világos: a GDP növelése nem lehet elégséges cél egy nagy ország számára, melynek további fő célként való kitűzését Amerika megadással viselhetné el.

Kindler József fordítása

Feladat: A vállalatok működésének és fejlődésének tanulmányozása, a gazdasági folyamatok megértése, a vállalkozások tevékenységének elemzése, a gazdasági környezet hatásvizsgálata, a vállalkozások versenyképességének vizsgálata, a gazdasági folyamatok modellezése, a vállalkozások működésének optimalizálása, a gazdasági folyamatok előrejelzése, a vállalkozások tevékenységének értékelése, a gazdasági környezet hatásvizsgálata, a vállalkozások versenyképességének vizsgálata, a gazdasági folyamatok modellezése, a vállalkozások működésének optimalizálása, a gazdasági folyamatok előrejelzése, a vállalkozások tevékenységének értékelése.

Az alternatív gazdasági szemlélet, a vállalkozások működésének és fejlődésének tanulmányozása, a gazdasági folyamatok megértése, a vállalkozások tevékenységének elemzése, a gazdasági környezet hatásvizsgálata, a vállalkozások versenyképességének vizsgálata, a gazdasági folyamatok modellezése, a vállalkozások működésének optimalizálása, a gazdasági folyamatok előrejelzése, a vállalkozások tevékenységének értékelése, a gazdasági környezet hatásvizsgálata, a vállalkozások versenyképességének vizsgálata, a gazdasági folyamatok modellezése, a vállalkozások működésének optimalizálása, a gazdasági folyamatok előrejelzése, a vállalkozások tevékenységének értékelése.

Kiadja az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék

Felelős kiadó: Kindler József
Szerkesztette: Kocsis Tamás

ISSN 1418-5040

Készült a BKE házi sokszorosító üzemében

